ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ

ਭਾਗ-1

(ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ)

(ਦਸਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ)

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮੁਫ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਊ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ
ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ

© ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ

ਐਡੀਸ਼ਨ 2019.................. 2,03,000 ਕਾਪੀਆਂ

All rights, including those of translation, reproduction
and annotation etc., are reserved by the
Punjab Government.

ਭੂਗੋਲ ਭਾਗ

ਲੇਖਕ	:	ਡਾ. ਸੂਰਜ ਕਾਂਤ ਭੂਗੋਲ ਵਿਭਾਗ ਪੰ. ਯੂਨੀ., ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਗਰ, ਲੈਕ ਭੂਗੋਲ
ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਰ	:	ਸ੍ਰੀ ਰਮਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਸੂ ਵਿ. ਮਾਹਿਰ ਭੂਗੋਲ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ
ਚਿੱਤਰਕਾਰ	:	ਸ੍ਰੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਭਾਗ

ਲੇਖਕ	:	ਟੀ. ਆਰ. ਜੈਨ, ਰਿਟਾ. ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ
ਸੋਧਕ	:	ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੌਹਾਨ, ਰਿਟਾ. ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹਿਰ (ਅਰਥ–ਸ਼ਾਸਤਰ) ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ
ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਰ	:	ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦਾਲਮ, ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹਿਰ (ਅਰਥ–ਸ਼ਾਸਤਰ) ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

ਚੇਤਾਵਨੀ

1. ਕੋਈ ਵੀ ਏਜੰਸੀ–ਹੋਲਡਰ ਵਾਧੂ ਪੈਸੇ ਵਸੂਲਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਪਾਠ–ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਜਿਲਦ–ਸਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। (ਏਜੰਸੀ–ਹੋਲਡਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨੰ. 7 ਅਨੁਸਾਰ)
2. ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੁਆਰਾ ਛਪਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪਾਠ–ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਜਾਅਲੀ/ਨਕਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ (ਪਾਠ–ਪੁਸਤਕਾਂ) ਦੀ ਛਪਾਈ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਟਾਕ ਕਰਨਾ, ਜਮ੍ਹਾਂ ਖੋਰੀ ਜਾਂ ਵਿਕਰੀ ਆਦਿ ਕਰਨਾ ਭਾਰਤੀ ਦੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਜੁਰਮ ਹੈ।

   (ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੀਆਂ ਪਾਠ–ਪੁਸਤਕਾਂ ਬੋਰਡ ਦੇ 'ਵਾਟਰ ਮਾਰਕ' ਵਾਲੇ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਪਰ ਹੀ ਛਪਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।)

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਵਿਕਰੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਕੱਤਰ, ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ, ਵਿੱਦਿਆ ਭਵਨ, ਫੇਜ਼–8, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ–160062 ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਮੈਸ. ਨੋਵਾ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਸੀ– 51, ਫੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟ ਐਕਸਟੈਨਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਰਾ ਛਾਪੀ ਗਈ।

ਮੁੱਖ-ਬੰਦ

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਨਵੀਨ-ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ ਨਵੀਨਤਮ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਵੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। 1986 ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ 10+2+3 ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਨੌਵੀਂ/ਦਸਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਾਠ ਕ੍ਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਸਮਾਨੰਤਰ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਪੱਧਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ।

1997 ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਆਰਥਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੀਨ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰਸਮੀਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਉਪ-ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਉਪ-ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਉਪ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨ ਸੋਚ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਨਮ ਲਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਚੰਗੇਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਏ ਸੁਝਾਅ ਬੋਰਡ ਵੱਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ।

ਚੇਅਰਮੈਨ
ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਅਤੇ
ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਪਾਠ-ਸੂਚੀ

ਭੂਗੋਲ-ਭਾਗ

	ਪੰਨਾ ਨੰ.
1. ਭਾਰਤ–ਇਕ ਜਾਣ–ਪਛਾਣ	1
2. ਧਰਾਤਲ	14
3. ਜਲਵਾਯੂ	37
4. ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ, ਜੀਵ–ਜੰਤੂ ਤੇ ਮਿੱਟੀਆਂ	54
5. ਜਲ–ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਿੰਜਾਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ	81
6. ਭੂਮੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ	99
7. ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਧਨ	131
8. ਨਿਰਮਾਣ ਉਦਯੋਗ	148
9. ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ	178
10. ਜਨਸੰਖਿਆ	199

ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ-ਭਾਗ

1. ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ	223
2. ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ	245
3. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ	257
4. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ	271
5. ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ	286
6. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ	295

ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਭੂਗੋਲ ਭਾਗ ਬਾਰੇ

ਹੱਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸਰਲ, ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਲਾਹੇਵੰਦ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਰਲ ਤੋਂ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੱਖਾ ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਉੱਚਿਤ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਹਥਲੀ ਪਾਠ ਸਮੱਗਰੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣ। ਨਵੀਨਤਮ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭੂਗੋਲਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਇਹ ਯਤਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆਏਗਾ।

—ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਰ (ਭੂਗੋਲ)

ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਭਾਗ ਬਾਰੇ

ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਖੰਡ-2 ਵਿਚ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਵਲੋਂ ਦਸਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਸ਼ੇ ਅਧੀਨ ਦਾਖਲਾ ਸਾਲ 1998 ਤੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨੌਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਦਸਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ N.C.E.R.T ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪਾਠ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਆਵੇ।

ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਇਸ ਭਾਗ ਨੂੰ ਛੇ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਜਿਵੇਂ—ਭਾਰਤੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਆਧਾਰਿਕ ਸਰੰਚਨਾ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਵਿਦੇਸ਼ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਯਥਾਯੋਗ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਤੇ ਤਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਇਹ ਭਾਗ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਪੂਰਾ ਕਰੇਗਾ। ਫੇਰ ਵੀ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੰਸਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗ ਥਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

—ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਰ (ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ)

ਭੂਗੋਲ-ਭਾਗ

ਪਾਠ 1

ਭਾਰਤ—ਇਕ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਗਲੋਬ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਤੇ ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇਕ ਤ੍ਰਿਭੁਜ ਆਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਟੁਕੜਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਭੂ-ਭਾਗ ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਹੀ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਵਾਲੀ ਭੂਮੀ ਜ਼ਰੀਏ ਏਸ਼ੀਆ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਅਥਾਹ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਚੀਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਸਰਾ ਅਤੇ ਖੇਤਰਫਲ ਪੱਖੋਂ ਸਤਵਾਂ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੂ-ਭਾਗ ਅਤੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਾਲਾ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਸਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਦਿਲ ਨਾਲ ਲਗਾਏ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੇਤਰਫਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਸੌਰਾਸ਼ਟਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਰਾਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਾਪਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੰਨੀ ਭਿੰਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਫਸਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸੌ ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਬਾਦੀ ਲਗਪਗ 6 ਲੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਸਬੇ/ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸੀ ਹੋਈ ਹੈ। 29 ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਤੇ 7 ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ 18 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਥੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲ-ਜੁਲ ਕੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਭਾਰਤ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ 'ਹਰੀ ਕਰਾਂਤੀ' ਦੁਆਰਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਹੈਰਾਨੀ ਜਨਕ ਵਾਧਾ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਚਰਜ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀ ਨਿਵੇਸ਼ਕਾਰ ਅੱਜ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਉਤਸੁੱਕ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਨੇ ਪੁਲਾੜ ਤਕਨੀਕ (Space Technology) ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈਰਾਨੀਕੁੰਨ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਲੇ ਧੱਬੇ ਵੀ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕ ਅਜੇ ਵੀ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਕੇਰਲ ਵਿੱਚ 10 ਵਿੱਚੋਂ 9 ਇਸਤਰੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ-ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਉੱਥੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਔਸਤ 10 ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ 3 ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਚ ਵਰਗਵਿੱਚ 20% ਲੋਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਦੇ 50% ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਦੇ 70% ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਕੇਵਲ 20% ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੋਗੇ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹੜੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਲ ਤੇ ਹਵਾ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਕੁਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਕੀ ਖੇਤਰੀ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਪਿਛਲੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਭੂਗੋਲ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਧਰਤੀ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ, ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤੇ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਧਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕੁਦਰਤੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵੰਡ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ, ਖੇਤਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਖੰਡਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਆਕਾਰ ਦਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਪੱਖੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਧਾਰਣਾ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ 'ਹਿਮਾਚਲ-ਸੇਤੁ-ਪ੍ਰਯੰਤਮ' ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਭੂ-ਭਾਗ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਹਿਮਾਚਲ ਅਤੇ ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ, ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆ ਕੇ ਵੱਸ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਇਹ ਖੇਤਰ 'ਆਰੀਆ ਵ੍ਰਤ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਤੀਸਰੀ ਧਾਰਣਾ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਕ ਤਾਕਤਵਰ 'ਭਰਤ' ਨਾਮੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਰਾਜਾ ਦੁਸ਼ਅੰਤ ਅਤੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਚੌਥੀ ਅਤੇ ਅੰਤਲੀ ਧਾਰਣਾ ਇਸ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਮ 'ਇੰਡੀਆ' ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਆਰੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਵਗਦੇ ਇਕ ਦਰਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੰਧੂ (Sindhu) ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਈਰਾਨੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ 'ਹਿੰਦੂ' (Hindu) ਕਹਿ ਕੇ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਵਾਸੀ ਮੰਨਿਆ। ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਯੂਨਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇੰਡੋਸ (Indos) ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰੋਮਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਕੇ 'ਇੰਡਸ' (Indus) ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੱਜ ਦੇ ਸਾਡੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਨਾਮ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇੰਡੀਆ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਜਿਹੇ ਨਾਮ ਚਲਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸਥਿਤੀ (Situation)

ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ 'ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਏਸ਼ੀਆ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਨੂੰ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਗੋਲਾਅਰਧ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਸਿਰੇ ਤੇ ਮਹਾਨ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਪਰਬਤੀ ਦੀਵਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਤਿਕੋਣੀ ਸ਼ਕਲ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਲੋਬ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਗੋਲਾਅਰਧ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਆ ਖੜ੍ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਵਾਲੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਸਾਗਰੀ ਰਸਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ ਸਮੁੰਦਰੀ (ਯੂਰਪੀਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਨ) ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਧੁਰ ਪੂਰਬ-ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਚੀਨ, ਜਾਪਾਨ, ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਤੇ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਨਾਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਅਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮਾਰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ

ਵਪਾਰਕ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਵੇਜ਼ ਨਹਿਰ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਪਾਰਕ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਦੇ 4800 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਿਤੀ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਸਨੇ ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਵਿੱਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਮਾਲਦੀਵ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ 'ਸਾਰਕ' (South Asian Association for Regional Cooperation ; SAARC) ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਸਾਰਣੀ 1 ਵਿੱਚ ਸਾਰਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਕੜੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰਫ਼ਲ ਤੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 1.1 : ਸਾਰਕ (SAARC) ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਇਕ ਝਾਤ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਮ	ਖੇਤਰਫਲ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ	ਜਨਸੰਖਿਆ ਲੱਖਾਂ ਵਿੱਚ (ਸਾਲ : 2010)	ਕਰੰਸੀ	ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ (ਅਮਰੀਕੀ ਡਾਲਰ)	ਰਾਜਧਾਨੀ
1.	ਭਾਰਤ	32,87,263	12101	ਰੁਪਿਆ	460	ਦਿੱਲੀ
2.	ਪਾਕਿਸਤਾਨ	8,03,936	1714	ਰੁਪਿਆ (ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ)	470	ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ
3.	ਨੇਪਾਲ	1,41,059	293	ਰੁਪਿਆ (ਨੇਪਾਲੀ)	210	ਕਾਠਮੰਡੂ
4.	ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼	1,43,998	1600	ਟਕਾ	380	ਢਾਕਾ
5.	ਭੂਟਾਨ	47000	17	ਗਲਤਰਮ	550	ਥਿੰਪੂ
6.	ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ	65610	202	ਰੁਪਿਆ (ਸ਼੍ਰੀ ਲੰਕਾ)	870	ਕੋਲੰਬੋ
7.	ਮਾਲਦੀਵ	298	11	ਰੁਫ਼ੱਈਆ	1460	ਮਾਲੀ
8.	ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ	647500	283	ਅਫ਼ਗਾਨੀ	—	ਕਾਬੁਲ

ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਮਾਰਚ 2011

ਸਥਾਨਕ ਵਿਸਤਾਰ (Locational Extent)

ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ 8°4′ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 37°17′ ਉੱਤਰੀ ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼ਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਅਤੇ 68°7′ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 97°24′ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਹੈ। ਕਰਕ ਰੇਖਾ (Tropic of Cancer) ਇਸ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ, ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਦੋ ਗੁਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੇਤਰ ਘੇਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਸਿਰੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਧੁਰ ਦੱਖਣੀ ਸਿਰੇ ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ ਤੱਕ ਇਕ ਸਿੱਧੀ ਰੇਖਾ ਖਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 3214 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਦੂਰੀ ਧਰਤੀ ਤੇ 29°2′ ਦੇ ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼ੀ ਫ਼ਰਕ ਨੂੰ ਦਰਸਾਵੇਗੀ ਜੋ ਕਿ ਉੱਤਰੀ ਗੋਲਾਅਰਧ ਦਾ ਲਗਪਗ 1/3 ਹਿੱਸਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਬੀ ਸਿਰੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਧੁਰ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਬਿੰਦੂ ਰਣ ਆਫ ਕੱਛ ਲੈ ਕੇ ਧੁਰ ਪੱਛਮੀ

Based upon Survey of India map with the permission of the Surveyor General of India.
G Government of India Copyright 2001
THE ADMINISTRATIVE HEADQUARTERS OF CHANDIGARH, HARYANA AND PUNJAB ARE AT CHANDIGARH
ਇਹ ਨਕਸ਼ਾ ਭਾਰਤੀ ਸਰਵੇਅਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਰਵੇ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।
ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸਭ ਹਕ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ। ਕਾਪੀ ਰਾਈਟ 2001

ਸੀਮਾ ਬਿੰਦੂ, ਰਣ ਆਫ਼ ਕੱਛ (Rann of Kutch), ਕੱਛ ਦੀ ਖਾੜੀ ਤੱਕ ਵੀ 29°12′ ਦਾ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰੀ ਫਰਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 2933 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਅੰਤਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਜਦੋਂ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਦਿਨ ਨਿਕਲਿਆ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ (ਕੱਛ ਦੀ ਖਾੜੀ) ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਦੋ ਘੰਟੇ ਤੱਕ ਰਾਤ ਹੀ ਚਲ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਉਪ–ਮਹਾਂਦੀਪ (Indian Sub-continent) ਦਾ ਦਰਜਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਪ–ਮਹਾਂਦੀਪ ਇਕ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਇਲਾਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਭੂ–ਭਾਗ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵੱਖੋ–ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਥੱਲ–ਆਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਆਸ–ਪਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਅਗੀਲ (Aghil), ਮੁਜ਼ਤਘ (Muztgh), ਕੁਨਲੁਨ (Kunlun), ਕਰਾਕੋਰਮ, ਹਿੰਦੂਕੁਸ਼ ਤੇ ਜਾਸਕਰ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤਿੱਬਤ ਤੋਂ ਦੱਖਣੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਪਾਕ–ਜਲਡਮਰੂ ਤੇ ਮਨਾਰ ਦੀ ਖਾੜੀ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਤੋਂ; ਪੂਰਬੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਰਾਕਾਨ ਯੋਮਾ ਮਿਆਂਮਾਰ (ਬਰਮਾ) ਤੋਂ; ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਥਾਰ ਮਾਰੂਥਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਇੰਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਲਵਾਯੂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਖੇਤਰਫਲ (Size and Area)

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਤਿਕੋਣ ਵਰਗੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ (Base) ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਰਾ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ ਤੇ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਖੇਤਰਫਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਇਹ ਦੈਂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੌਣਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕੁੱਲ ਖੇਤਰਫਲ ਲਗਪਗ 32,87,782 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ 2.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਖੇਤਰਫਲ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਭਾਰਤ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸੱਤਵਾਂ ਵੱਡਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਛੇ ਦੇਸ਼ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਰੂਸ, ਕੈਨੇਡਾ, ਚੀਨ, ਯੂ.ਐਸ.ਏ., ਬਰਾਜ਼ੀਲ ਅਤੇ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰੂਸ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਕੇਵਲ ਤੀਸਰੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਛੋਟੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ 12 ਗੁਣਾ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਤੋਂ 8 ਗੁਣਾ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਉੱਤਰ–ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਪੂਰਬ–ਪੱਛਮ ਵਿਸਤਾਰ ਧਰਤੀ ਦੇ ਕੁੱਲ ਘੇਰੇ ਦਾ ਲਗਪਗ 12ਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ (Neighbouring Countries)

ਭਾਰਤ ਦੀ ਥਲ ਵਰਤੀ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਕੁੱਲ ਸੱਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਛੂੰਹਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਚੀਨ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਤਰ–ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਨੇਪਾਲ, ਭੂਟਾਨ, ਮਿਆਂਮਾਰ (ਬਰਮਾ) ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਸੀਮਾ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ (Political Set-up)

ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ 562 ਰਾਜਵਾੜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਰਿਆਸਤਾਂ (Princely States) ਅਤੇ 9 ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ (British Presendencies) ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। 15 ਅਗਸਤ, 1947 ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਅਜੋਕਾ ਭਾਰਤ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਬਹੁਤ ਛੋਟਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ 1953 ਈ. ਵਿੱਚ ਜਸਟਿਸ ਫ਼ਜ਼ਲਅਲੀ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਅਧੀਨ 'ਰਾਜ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕਮਿਸ਼ਨ' (State Roorganisation Com-

mission) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਆਧਾਰ 'ਤੇ 14 ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ 6 ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜਾਂ (Union Territories) ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਕਈ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਰਾਜ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਨਵੇਂ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕਈ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਖੇਤਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਏ। ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਅੱਜ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵੀ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੂਬਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੀ ਨਵੰਬਰ 1966 ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁੱਲ 29 ਪ੍ਰਾਂਤ ਹਨ ਅਤੇ 7 ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰ ਹਨ। ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕੈਪੀਟਲ ਟੈਰੀਟਰੀ (N.C.T.) ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਸਾਰਣੀ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਸਾਰਣੀ 1.2 ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਨੁਹਾਰ

ਲੜੀ	ਨਾਮ (ਭਾਰਤ/ਰਾਜ/ ਸੰਘੀ ਖੇਤਰ)	ਰਾਜਧਾਨੀ	ਖੇਤਰਫਲ (ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ)	ਕੁਲ ਜਨਸੰਖਿਆ	ਘਣਤਾ (ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ)	ਸਾਖਰਤਾ (ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ)
	ਭਾਰਤ	ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ	32,87,240	1,21,01,93,422	382	74.04
(ੳ) ਰਾਜ						
1.	ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਹੈਦਰਾਬਾਦ	1,60,205	4,93,18,668	–	–
2.	ਅਰੁਨਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਈਟਾਨਗਰ	83,743	13,82,611	17	66.95
3.	ਆਸਾਮ	ਦਿਸਪੁਰ	78,438	31,169,272	397	73.18
4.	ਬਿਹਾਰ	ਪਟਨਾ	94,163	103,804,637	1102	63.82
5.	ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ	ਰਾਇਪੁਰ	1,35,191	25,540,196	189	71.04
6.	ਗੋਆ	ਪਨਜੀ	3,702	1,457,723	394	87.40
7.	ਗੁਜਰਾਤ	ਗਾਂਧੀਨਗਰ	1,96,024	60,383,628	308	79.31
8.	ਹਰਿਆਣਾ	ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ	44,212	25,353,081	573	76.64
9.	ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਸ਼ਿਮਲਾ	55,673	6,856,509	123	83.78
10.	ਜੰਮੂ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ	ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ	2,22,236	12,548,926	56	68.74
11.	ਝਾਰਖੰਡ	ਰਾਂਚੀ	79,714	32,966,238	414	67.63
12.	ਕਰਨਾਟਕ	ਬੰਗਲੌਰ	1,91,791	61,130,704	319	75.60
13.	ਕੇਰਲਾ	ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ (ਤਿਰੁਵਨੰਤ-ਪੁਰਮ)	38,863	33,387,677	859	93.91

14.	ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਭੋਪਾਲ	3,08,245	72,597, 565	236	70.63
15.	ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	ਮੁੰਬਈ	3,07,713	1,12,372,972	365	82.91
16.	ਮਨੀਪੁਰ	ਇੰਮਫਾਲ	22,327	2,721,756	122	79.85
17.	ਮੇਘਾਲਿਆ	ਸ਼ੀਲਾਂਗ	22,492	2,96,4007	132	75.5
18.	ਮਿਜ਼ੋਰਮ	ਆਈਜ਼ੋਲ	21,081	1,091,014	52	91.58
19.	ਨਾਗਾਲੈਂਡ	ਕੋਹੀਮਾ	16,579	1,980,602	119	80.11
20.	ਉੜੀਸਾ (ਉਡੀਸ਼ਾ)	ਭੁਵਨੇਸ਼ਵਰ	1,55,707	4,19,47,358	209	73.45
21.	ਪੰਜਾਬ	ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ	50,362	27,704,236	550	76.68
22.	ਰਾਜਸਥਾਨ	ਜੈਪੁਰ	3,42,239	68,621,012	201	67.02
23.	ਸਿੱਕਿਮ	ਗਾਂਤੋਕ	7096	607,688	86	82.20
24.	ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	ਚੇਨੱਈ	1,30,058	72,138,958	555	80.33
25.	ਤੇਲੰਗਾਨਾ	ਹੈਦਰਾਬਾਦ	1,14,840	3,53,46,865	–	–
26.	ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ	ਅਗਰਤਲਾ	10,486	3,671,032	350	87.75
27.	ਉਤਰਾਖੰਡ	ਦੇਹਰਾਦੂਨ	53,483	10,116,752	189	79.63
28.	ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਲਖਨਊ	2,40,928	199,581,477	828	69.72
29.	ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ	ਕੋਲਕਾਤਾ (ਕਲਿਕਾਤਾ)	88,752	9,13,47,736	947	77.08
(ਅ)	**ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰ**					
1.	ਅੰਡੇਮਾਨ ਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ ਦੀਪ	ਪੋਰਟ ਬਲੇਅਰ	8,249	379,944	46	86.27
2.	ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ	ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ	114	1,054,686	9252	86.43
3.	ਦਾਦਰਾ ਅਤੇ ਨਗਰ ਹਵੇਲੀ	ਸੇਲਵਾਸ	491	342,853	698	77.65
4.	ਦਮਨ ਅਤੇ ਦਿਉ	ਦਮਨ	112	242,911	2169	87.07
5.	ਦਿੱਲੀ (ਨੈਸ਼ਨਲ ਕੈਪੀਟਲ ਟੈਰੀਟਰੀ) (N.C.T.)	ਦਿੱਲੀ	1,483	16,753,235	9340	86.34
6.	ਲਕਸ਼ਦੀਪ	ਕਵਰਤਿ	32	64,429	2013	92.28
7.	ਪੁਡੂਚੇਰੀ	ਪੁਡੂਚੇਰੀ	479	1,244,414	2598	86.56

ਸਰੋਤ—ਸੈਨਸਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (2011) : "ਪ੍ਰਾਵੀਜ਼ਨਲ ਪਾਪੂਲੇਸ਼ਨ ਸਟੈਟੇਸਟਿਕਸ", ਇੰਡੀਆ ਸੀਰੀਜ 1, ਪੇਪਰ ਆਫ਼ 2011, ਇੰਡੀਆ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਜਨਰਲ ਐਂਡ ਸੈਨਸਜ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਭਾਰਤ, ਨਿਊ ਦਿੱਲੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਾਦੇਸ਼ਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਲੋਕ ਰਾਜ ਗਣਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Democratic Republic System) ਵੀ 26 ਜਨਵਰੀ, 1950 ਤੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਚੋਣ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਉਪਰਲੇ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਦੋ ਸਦਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਪਰਲਾ ਸਦਨ 'ਰਾਜ ਸਭਾ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ 'ਲੋਕ ਸਭਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ (Population Profile)

ਵਸੋਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਚੀਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਵੱਡਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ 2.2% ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ 14.8% ਹਿੱਸਾ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੈ। 2011 ਦੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ 121 ਕਰੋੜ 01 ਲੱਖ 93 ਹਜ਼ਾਰ 422 ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 62.4 ਕਰੋੜ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ 58.1 ਕਰੋੜ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਘਣਤਾ 382 ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਸੀ। ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੇਵਲ 65.38 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ 1000 ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 940 ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਨ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਗਪਗ 2 ਕਰੋੜ ਲੋਕ ਹਰੇਕ ਸਾਲ ਵੱਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੀ ਪੂਰੀ ਆਬਾਦੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹਨ।

ਖੇਤਰੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ (Regional Diversities)

ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਅਨੇਕਤਾਵਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੇਕਤਾਵਾਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ—

1. **ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ** : ਭਾਰਤ ਦਾ ਪੂਰਬ-ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਦੱਖਣ ਪਸਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਥੇ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਤਾਵਾਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰਫਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਧਰਾਤਲ (Relief) :** ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਰਾਵਲੀ ਪਰਬਤ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਨਵੇਂ ਜਨਮੇ ਮੋੜਦਾਰ ਪਰਬਤ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਸਖ਼ਤ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਚਟਾਨਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਵਿਛਾਅ ਨਾਲ ਸਤਲੁਜ-ਗੰਗਾ-ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਉਪਜਾਊ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

3. **ਜਲਵਾਯੂ (Climate) :** (ੳ) ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਕਰਕ ਰੇਖਾ (Tropic of Cancer) ਲੰਘ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੀਤ ਊਸ਼ਣ ਕਿਸਮ (Temperate Type) ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਕਈ ਖੇਤਰ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮਹਾਂਦੀਪੀ ਜਲਵਾਯੂ ਦਾ ਅਸਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਰਕ ਰੇਖਾ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ ਦੇ ਪਾਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਊਸ਼ਣ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜਲਵਾਯੂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੇਠ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤਿੰਨੋਂ ਪਾਸੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤਾਪਮਾਨ 40°C ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੱਖਣ

ਦੀ ਪਠਾਰ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਗਰਮ ਤੇ ਸੁਹਾਵਣਾ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਵਰਖਾ ਪੱਖੋਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਮਾਇਸਨਰਾਮ ਤੇ ਚਿਰਾਪੂੰਜੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧੁਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਥਾਰ ਮਾਰੂਥਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਖੁਸ਼ਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

4. **ਪ੍ਰਵਾਸ (Migration) :** ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਬੀਲੇ, ਜਾਤੀਆਂ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਸੈਨਿਕ ਕਾਫ਼ਲੇ ਅਤੇ ਹੁਕਮਰਾਨ ਗੁਆਂਢੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਸਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਵਸਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਚੀਨ ਰਾਹੀਂ ਆਈ ਮੰਗੋਲ ਜਾਤੀ; ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਹਿਮਾਲਿਆਈ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੱਬਤੀ ਲੋਕ; ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਮੈਦਾਨੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ਿਆਈ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ੈਬਰ ਅਤੇ ਬੋਲਾਨ ਦੱਰ੍ਹਿਆਂ (Passes) ਰਾਹੀਂ ਆਏ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਰੀਅਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ; ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗਏ ਦਰਾਵਿੜ ਜਾਤੀ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਤੋਂ ਆਏ ਤਾਮਿਲ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਮੂਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

5. **ਸਭਿਆਚਾਰ (Culture) :** ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਲੋਕ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਖੁਰਾਕ ਆਦਤਾਂ, ਘਰਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਲੋਕ ਗੀਤ, ਲੋਕ ਨਾਚ, ਮੇਲੇ, ਤਿਉਹਾਰ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਿੰਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਗਪਗ 187 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ 23 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ 97% ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ 18 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਲੋਕ ਨਾਚ ਪੱਖੋਂ, ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਭਾਰਤ ਨਾਟਿਯਮ, ਕੱਥਕਲੀ, ਕੱਥਕ, ਕੁਚੀਪੁੜੀ ਅਤੇ ਮਣੀਪੁਰੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਦੱਖਣ, ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੌਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਜੈਨੀ, ਹਿਮਾਲਿਅਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੋਧੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਤੇਲੰਗਗਾਨਾ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਈਸਾਈ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਬਾਰੇ ਜਲੋਢੀ ਮਿੱਟੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਉਪਜਾਊਪਣ, ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਣ, ਸੁਚਾਰੂ ਜਲ ਪੂਰਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਕਸਤ ਆਵਾਜਾਈ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੇ ਸਥਾਈ ਖੇਤੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਖੁਸ਼ਕ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ; ਮੱਧਵਰਤੀ ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਤੇ ਮੈਕਾਲ ਪਰਬਤੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਛੋਟੇ ਨਾਗਪੁਰ ਦੀ ਪਠਾਰ ; ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਪਠਾਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਅਸਥਾਈ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ (Tribal Population) ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਮੂਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਅਨੇਕਤਾ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ (Unity in Diversity)

ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਅਨੇਕਤਾਵਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਨੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਲੱਖਣ ਏਕਤਾ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ—

1. ਮਾਨਸੂਨੀ ਰੁੱਤ (Monsoon Season) : ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਊਸ਼ਣ-ਮਾਨਸੂਨੀ ਜਲਵਾਯੂ ਵਾਲਾ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਰੁੱਤਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਲਗਪਗ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੌਣਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਭੂਮੀ ਲਈ ਪਾਣੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਭੰਡਾਰਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਸੱਤਰ ਨਾਲ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਜਨਸੰਖਿਆ ਲਈ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

2. ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ (Religious Culture) :

(*i*) ਧਰਮ ਸਥਾਨ (Religious Places) : ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਰੂਹਾਨੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਤੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਇਕੱਠ ਰਾਹੀਂ ਇਕਾਗਰ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗਰਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਤ੍ਰਿਪੁਤੀ, ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ, ਬਨਾਰਸ, ਬਦਰੀਨਾਥ, ਅਮਰਨਾਥ ਜਿਹੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਮੇਰ ਦੀ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੀ ਦਰਗਾਹ, ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ, ਬੀਬੀ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੰਨਤਾਂ ਮੰਨਦੇ ਅਤੇ ਇਬਾਦਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ, ਹੇਮਕੁੰਟ ਸਾਹਿਬ, ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ (ਨਾਂਦੇੜ) ਜਿਹੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚਾਹੇ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮੰਦਰ ਹੋਣ, ਪੀਰਾਂ-ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦਰਗਾਹਾਂ ਹੋਣ ਜਾਂ ਫਿਰ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਹੋਣ, ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ-ਸਿੱਖ ਆਦਿ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮਿਲਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਦੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਾਂਝ ਦੀ ਇਕ ਅਮਿਟ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

(*ii*) ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਤ ਅਤੇ ਭਗਤ (Religious Saints) : ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਾਰਮਿਕ ਗੁਰੂ ਪੀਰ, ਪੈਗੰਬਰ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਤ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸਤਸੰਗ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਈਚਾਰਕ ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਯੋਗ (Cultural Fusion) ਨੂੰ ਇਕ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਤੁੱਕਾ ਰਾਮ, ਸੂਰਦਾਸ, ਚਿਸ਼ਤੀ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੁਜ ਜਿਹੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਸਮੂਹਿਕ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਏਕੀਕਰਨ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੋਚ ਇਕ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਬੰਨਣ ਦੀ ਇਕ ਲਾਸਾਨੀ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੈ।

3. ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਲਾ (Language and Art) : ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੱਡਮੁਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਤੱਕ ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੋਂ ਮਨੀਪੁਰ ਤੱਕ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਾਦੇਸ਼ਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੀ ਹੈ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫਾਰਸੀ (Persian) ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਨਵੀਂ ਜਨਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਰਦੂ (Urdu) ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨੇ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰੇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਅਤੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰੋਲ ਨਿਭਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਥਮ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਿੰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕ ਗਾਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਮਾਨਸੂਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਵੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਤੀਆਂ, ਹਰਿਆਣੇ ਦਾ ਸਾਵਨ, ਭੋਜਪੁਰ ਦੀ ਕਜਰੀ ਤੇ ਬ੍ਰਜ ਦਾ ਮਲਹਾਰ ਆਦਿ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੀਰ ਰਸ ਵਾਲੀਆਂ ਲੋਕ ਗਾਥਾਵਾਂ, ਲੋਕ ਨਾਚ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਮੇਲਿਆਂ, ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਆਪਸੀ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੁਆਰਾ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਦੀਆਂ ਹਨ।

4. **ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ (Means of Transport & Communication) :** ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਏਕਤਾਮਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਰੇਲਾਂ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੁਰੇਡੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਾਲ ਖੇਤਰੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਖੇਤਰੀ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ ਹਨ। ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ, ਅਖ਼ਬਾਰ ਅਤੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੌਮੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ।

5. **ਸਥਾਨ ਬਦਲੀ (Migration) :** ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸਣ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਸਤੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ-ਬਹਿਣ ਨੇ ਵੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਣਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਦੌਰਾਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੇਤਰੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੋਚ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਏਕੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮੁਖੀ, ਇਕ ਕਰੰਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਏਕਤਾ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਅਨੇਕਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਏਕਤਾ

ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ (Spirit of National Unity) ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਜਾਂ ਖ਼ਾਸ ਜਾਤ ਪੱਖੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਫੈਲੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰੂਪ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ

I. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਇਕ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

1. ਭਾਰਤ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਂ 'ਇੰਡੀਆ' ਕਿਸ ਧਾਰਨਾ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ ?
2. ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ?
3. ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ?
4. ਭਾਰਤ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਕਿੰਨਾ ਹੈ ?
5. ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਦੱਖਣੀ ਤੇ ਪੂਰਬ-ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਬਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੰਬਾਈ ਕਿੰਨੀ ਹੈ ?
6. ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਥੱਲਵਰਤੀ ਤੇ ਤੱਟਵਰਤੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਹਨ ?
7. ਖੇਤਰਫ਼ਲ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸਥਾਨ ਹੈ ?
8. ਸਾਡੇ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦਾ ਜਨਮ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ ?
9. ਅੱਜ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਵੰਡ ਕੀ ਹੈ ?
10. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰਫਲ ਤੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।

II. ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰ ਦਿਓ—

1. ਕੀ ਭਾਰਤ ਇਕ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਹੈ ?
2. ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਤਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ?
3. ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ ?
4. ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਥਾਨਿਕ ਵਿਸਤਾਰ ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
5. ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਲੋਕ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਇੱਕਰੂਪਤਾ ਨੂੰ ਕੀ ਦੇਣ ਹੈ ?
6. ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੋ ਤੱਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਾਓ।
7. ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਦੋ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।
8. ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਭਿੰਨਤਾ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਭਿੰਨਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ?
9. "ਜਦੋਂ ਅਰੁਣਾਚਲ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਰਾਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।" ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
10. ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਾਰਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸਥਾਨ ਹੈ ?

III. ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿਓ—

1. ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਵੇਂ ਪਿਆ ਹੈ ? ਇਸ ਦੇ ਆਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਵੰਡ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
2. ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਜਲਵਾਯੂ ਵਪਾਰ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ?
3. "ਭਾਰਤ ਇਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ।" ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
4. ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਖੇਤਰੀ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਤੱਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ?
5. ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਤੱਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ ?
6. "ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਤੇ ਏਕਤਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਬਲਕਿ ਉਹ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।" ਇਸ ਕਥਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।

IV. ਭਾਰਤ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਓ—

1. ਭਾਰਤ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ (ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ)
2. ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਖੇਤਰ (ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ)
3. ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜ, ਸੰਘੀ ਖੇਤਰ ਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ
4. ਰਨ ਆਫ ਕੱਛ (ਕੱਛ ਦੀ ਖਾੜੀ) ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ, ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ
5. ਸਾਰਕ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ
6. ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਰਾਜ ਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ
7. ਨਿਊ ਮੂਰਦੀਪ, ਦਿਉ, ਲਕਸ਼ਦੀਪ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਪੁਆਇੰਟ
8. ਪਾਮੀਰ ਦੀ ਗੰਢ ਤੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ
9. ਮੈਕਮੋਹਨ, ਰੈਡ ਕਲਿਫ਼, ਦੱਸ ਡਿਗਰੀ, ਅੱਠ ਡਿਗਰੀ ਚੈਨਲ ਤੇ ਕਰਕ ਰੇਖਾ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ।

ਪਾਠ 2

ਧਰਾਤਲ

ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਮ ਜਾਣ ਪਛਾਣ, ਖੇਤਰੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਅਨੇਕਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਧਰਾਤਲ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਧਰਾਤਲ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰਫਲ ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਲੋਢੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਜਨਮੇ ਭੂ-ਆਕਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਪਠਾਰੀ ਪਲੇਟ ਜੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਿਕੋਣੀ ਪਲੇਟ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਧਰਾਤਲ ਨੂੰ ਬਨਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸਾਰੇ ਭਾਗ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਬਣੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਭਾਗ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ (Centre of Indian Geology) ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਠਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪਾਸੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਤੱਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵੀ ਬਣੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਭੂ-ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੀਪ ਸਮੂਹ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 1951 ਦੇ ਸੈਨਸਿਜ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁੱਲ ਖੇਤਰਫਲ ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡ ਵਿੱਚ 10.7% ਪਰਬਤ, 18.6% ਪਹਾੜੀਆਂ, 27.7% ਪਠਾਰ ਅਤੇ 43.0% ਮੈਦਾਨੀ ਭਾਗ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਦੇਖੋ ਮਾਡਲ 2.1)

(I) ਹਿਮਾਲਿਆਈ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰ (Himalayan Mountain Region)

(II) ਉੱਤਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ (The Great Northern Plain)

(III) ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਦਾ ਖੇਤਰ (Peninsular Plateau Region)

(IV) ਤੱਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨ (Coastal Plains)

(V) ਭਾਰਤੀ ਦੀਪ (The Indian Islands)

(I) ਹਿਮਾਲਿਆਈ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰ (Himalayan Mountain Region) :

(ੳ) ਪਸਾਰ (Extent) : ਭਾਰਤ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਲੱਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਇਕ ਮਹਾਨ ਦੀਵਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਚਾਪ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ

ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੱਕ 2400 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਚੌੜਾਈ 240 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 320 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਖੇਤਰਫਲ 5 ਲੱਖ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ ਅਤੇ ਔਸਤ ਉਚਾਈ 5100 ਮੀਟਰ ਜਾਂ 17000 ਫੁੱਟ ਹੈ।

(ਅ) ਜਨਮ (Origin) : ਇਹਨਾਂ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਅੱਜ ਤੋਂ 400 ਲੱਖ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਟੈਥੀਜ਼ (Tythes) ਨਾਮ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਤੱਲ ਤੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਤਿੱਬਤ ਦੀ ਪਠਾਰ ਤੋਂ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲੋਂ ਗੌਂਡਵਾਨਾ ਲੈਂਡ (ਦੱਖਣੀ ਪਠਾਰ) ਤੋਂ ਨਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਜਮਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤਲਛੱਟ (Sediment) ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੋਵੇਂ ਪਠਾਰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲੱਗੇ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਹਨਾਂ ਪਠਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਤਲਛੱਟ ਵਿੱਚ ਮੋੜ ਪੈ ਗਏ ਅਤੇ ਉਚਾਈ ਵੱਧਦੀ ਗਈ। ਅੱਜ ਵੀ ਇਹ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰ ਉੱਚੇ ਉੱਠ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਵਾਂ ਜਨਮਿਆ ਜਾਂ ਜੁਆਨ ਮੋੜਦਾਰ ਪਰਬਤ ਖੇਤਰ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਹਿੰਮ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਹਿੰਮ ਵਾਲਾ' ਜਾਂ 'ਹਿਮਾਲਿਆ' ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹਨਾਂ ਪਰਬਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ 'ਹਿਮਵਨ' ਜਾਂ 'ਹਿੰਮਾਦਰੀ' ਜਾਂ ਹਿਮਾਚਲ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਸਰੂਪ (Shape) : ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਇਹਨਾਂ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਆਕਾਰ ਇਕ ਉੱਤਲ ਚਾਪ (Convex Curve) ਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੱਧ ਵਰਤੀ ਭਾਗ ਨੇਪਾਲ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਇਕ ਧਨੁੱਖ ਆਕਾਰ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਲਮਕਦੇ ਧਾਗੇ ਪਰਬਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ੇਦ ਲੇਹ, ਸੁਲੇਮਾਨ ਅਤੇ ਕਿਰਥਾਰ ਰਾਹੀਂ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਡੋ-ਬਰਮਾ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਰਾਕਾਨ ਯੋਮਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਟੇਨੈਸਰੀਮ (Tenasserim) ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਤੱਕ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਐਟਲਸ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ।

(ਸ) ਢਾਲ (Slope) : ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਢਾਲ ਬਹੁਤ ਤਿੱਖੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਚੀਨ ਵੱਲ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਢਾਲ ਸਾਧਾਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਵਲੋਂ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਢਾਲ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਚਾਈ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਦੱਖਣੀ ਢਾਲ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਝਰਨੇ ਅਤੇ ਤੰਗ ਦਰਿਆਈ ਘਾਟੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਲਈ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਦਾਨ ਹੈ।

ਮਾਡਲ 2.1 ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ

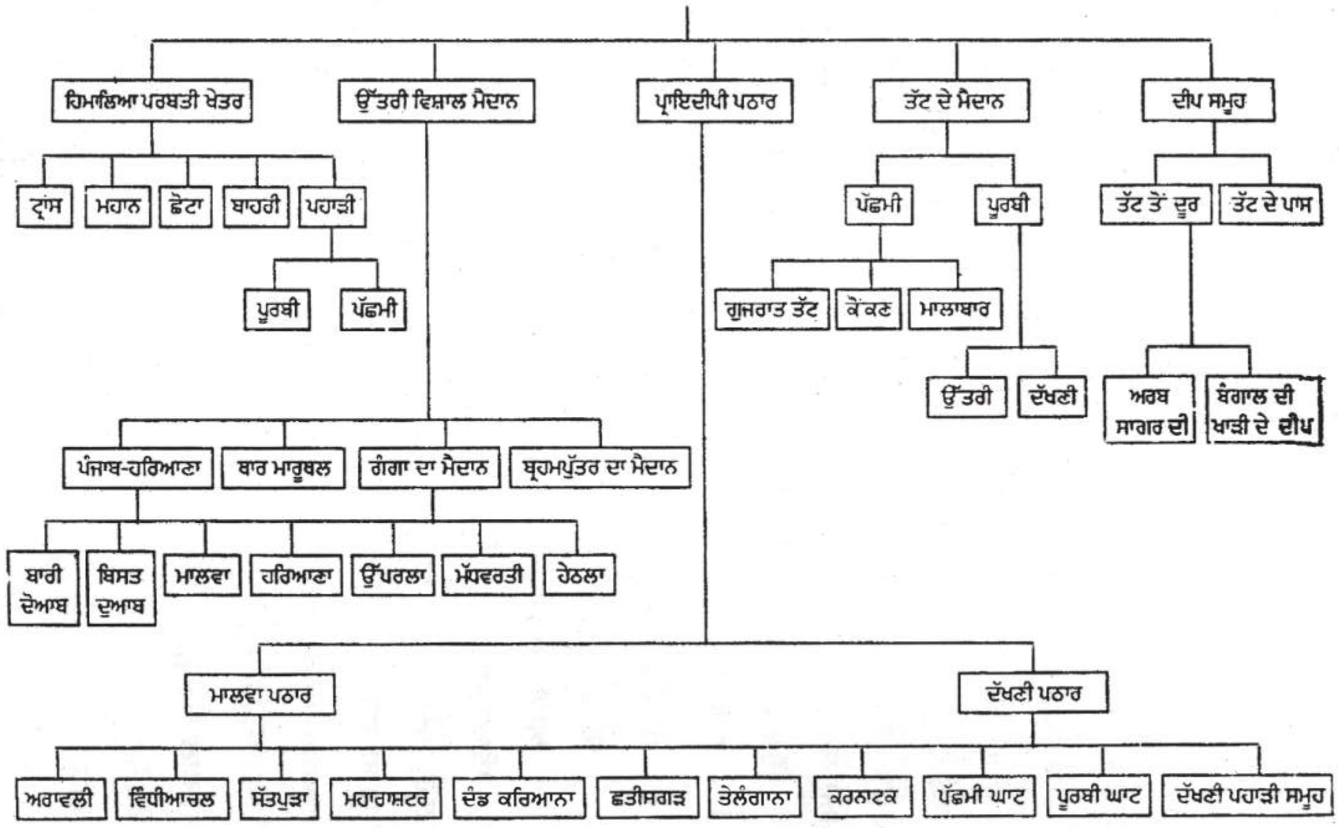

(ਹ) ਵਰਗੀਕਰਣ (Division) ਜਾਂ ਵੰਡ : ਉੱਚਾਈ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਪੰਜ ਉਪ-ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—(*i*) ਟਰਾਂਸ ਹਿਮਾਲਿਆ (*ii*) ਮਹਾਨ ਹਿਮਾਲਿਆ (*iii*) ਛੋਟਾ ਹਿਮਾਲਿਆ (*iv*) ਬਾਹਰੀ ਹਿਮਾਲਿਆ (*v*) ਪਹਾੜੀ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ।

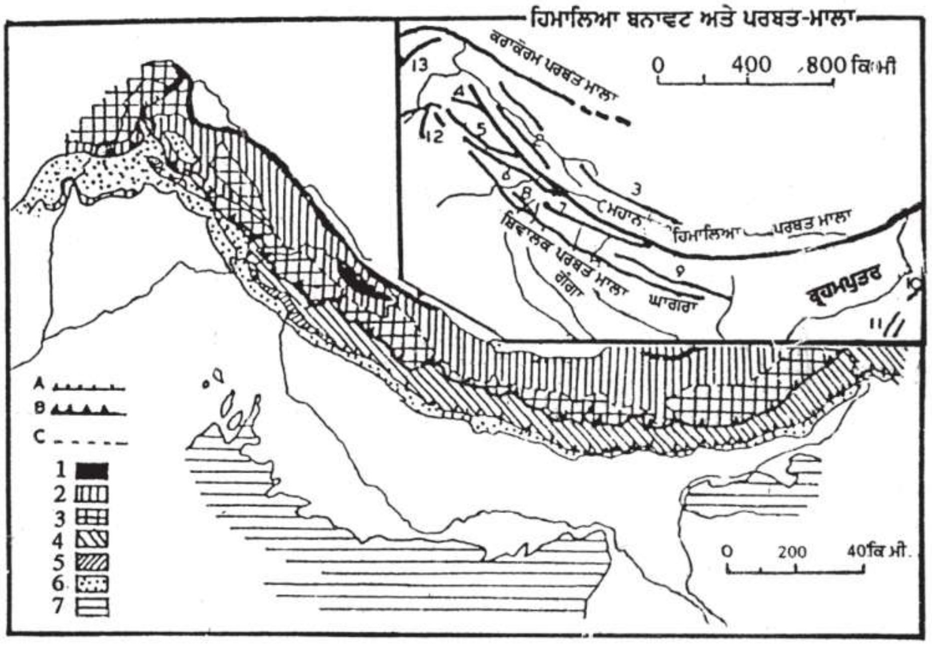

(ੳ) ਮੁੱਖ ਭਰੰਸ਼ ਸੀਮਾ (ਅ) ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰੀ ਭਰੰਸ਼ (ੲ) ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਸੀਮਾ : 1. ਬਣਤਰੀ ਭਰੰਸ਼ 2. ਤਿੱਬਤ ਹਿਮਾਲਿਆ ਭਰੰਸ਼ 3. ਮਹਾਨ ਹਿਮਾਲਿਆ 4. ਛੋਟਾ ਹਿਮਾਲਿਆ 5. ਕਰੋਲ ਅਤੇ ਨੈਪੋ 6. ਉਪ ਹਿਮਾਲਿਆ 7. ਭਾਰਤੀ ਕਠੋਰ ਭੂ-ਭਾਗ

1. ਲੱਦਾਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀ 2. ਜਾਸਕਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ
3. ਕੈਲਾਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ 4–9 ਮੱਧ ਹਿਮਾਲਿਆ (ਲਘੂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ), 10–11. ਗਾਰੋ–ਖਾਸੀ
12. ਨਾਗਾ ਪਰਬਤ 13. ਹਿੰਦੂਕੁਸ਼

(*i*) ਟਰਾਂਸ ਹਿਮਾਲਿਆ (Trans Himalayas) :

ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ–ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਪਾਮੀਰ ਦੀ ਗੰਢ (Pamir's Knot) ਤੋਂ ਉੱਤਰ–ਪੂਰਬੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਗ ਤਿੱਬਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿੱਬਤੀ ਹਿਮਾਲਿਆ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਲੰਬਾਈ 970 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌੜਾਈ ਦੋਵੇਂ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ 40 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ ਪਰ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ 222 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਲਗਪਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਉੱਚਾਈ 6100 ਮੀਟਰ ਹੈ। ਜਾਸਕਰ, ਕਰਾਕੁਰਮ, ਲੱਦਾਖ ਅਤੇ ਕੈਲਾਸ਼ ਮੁੱਖ ਪਰਬਤੀ ਲੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀਆਂ ਤੇ ਵਲਦਾਰ ਚੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਲੇਸ਼ੀਅਰ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਮਾਊਂਟ ਕੇ² (K^2) ਗੌਡਵਿਨ ਆਸਟਿਨ (8611 ਮੀਟਰ) ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਹੈ। ਹਿਡਨ ਪੀਕ (8068 ਮੀਟਰ), ਬ੍ਰਾਂਡ ਪੀਕ (8047 ਮੀਟਰ) ਗੈਸ਼ਰਬ੍ਰਮ II (8035 ਮੀਟਰ), ਰਾਕਾਪੋਸ਼ੀ (7788 ਮੀਟਰ) ਅਤੇ ਹਰਾਮੋਸ਼ (7397 ਮੀਟਰ) ਆਦਿ

ਦੂਸਰੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਚੋਟੀਆਂ ਹਨ। ਹਿਸਪੁਰ ਤੇ ਬਟੂਰਾ (57 ਕਿਲੋਮੀਟਰ) ਅਤੇ ਬੀਆਫੋ ਤੇ ਬਾਲਟੋਰੋ (60 ਕਿਲੋਮੀਟਰ) ਇਥੋਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਗਲੇਸ਼ੀਅਰ (Glaciers) ਹਨ।

(*ii*) ਮਹਾਨ ਹਿਮਾਲਿਆ (Greater Himalayas) :

(ੳ) ਨਾਮ (Name) : ਹਿਮਾਲਿਆ ਖੇਤਰ ਦੇ ਇਸ ਉਪ-ਭਾਗ ਨੂੰ ਹਿੰਮਾਦਰੀ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਿਮਾਲਿਆ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਹਿਮਾਲਿਆ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਪਸਾਰ (Extent) : ਇਹ ਉਪ-ਭਾਗ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧ ਨਦੀ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਘਾਟੀ (Gorge) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਨਦੀ ਦੀ ਦਿਹਾਂਗ ਘਾਟੀ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੇਨਾਈਟ, ਸ਼ਿਸ਼ਟ, ਨੀਸ ਜਿਹੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਮਹਾਂਕਲਪ ਦੀਆਂ ਰਵੇਦਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰੀਵਰਤਿਤ ਚਟਾਨਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

(ੲ) ਆਕਾਰ (Size) : ਇਹ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 2400 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅਤੇ ਔਸਤ ਉੱਚਾਈ 6000 ਮੀਟਰ ਜਾਂ 20,000 ਫੁੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਚੌੜਾਈ 100 ਤੋਂ 200 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(ਸ) ਚੋਟੀਆਂ (Summits) : ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਊਂਟ ਐਵਰੈਸਟ (Mt. Everest) (8848 ਮੀਟਰ) ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਚਨਜੰਗਾ (8598 ਮੀਟਰ), ਮਕਾਲੂ (8481 ਮੀਟਰ), ਧੌਲਗਿਰੀ (8172 ਮੀਟਰ), ਮਨਾਲਸੂ (8156 ਮੀਟਰ), ਚੌ ਉਜ (8153 ਮੀਟਰ), ਨਾਗਾ ਪਰਬਤ (8126 ਮੀਟਰ), ਅੰਨ ਪੂਰਣਾ (8078 ਮੀਟਰ), ਨੰਦਾ ਦੇਵੀ (7817 ਮੀਟਰ), ਨਾਮਚਾ ਬਰਵਾ (7756 ਮੀਟਰ) ਅਤੇ ਹਰਾਮੋਸ਼ (7397 ਮੀਟਰ) ਆਦਿ ਮੁੱਖ ਹਨ।

(ਹ) ਦਰੇ (Passes) : ਇਸ ਪਰਬਤੀ ਉਪ-ਭਾਗ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਅਤੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ 4500 ਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਚਾਈ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਿੱਬਤ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਈ ਰਸਤੇ ਜਾਂ ਦਰੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ : ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੁਰਜ਼ਿਲ ਅਤੇ ਜੋਜ਼ੀਲਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ; ਲਾਪਕ ਲਾ, ਚਾਂਗ ਲਾ, ਖੁਰਨਕ ਲਾ ਲੱਦਾਖ ਵਿੱਚ; ਬੜਾ ਲੈਚਾ ਲਾ, ਕੋਰਿਕਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਪਕੀ ਲਾ ਹਿਮਾਚਲ ਵਿੱਚ; ਥਾਗ ਲਾ, ਨੀਤੀ, ਲਿਪੁਲੇਖ ਅਤੇ ਤੱਕਲਾ ਕੋਟ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ; ਨਾਥੂ ਲਾ ਤੇ ਜਲੇਪ ਲਾ ਸਿਕਿਮ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਲਾ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਦਰਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦੱਸੇ ਦਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਦਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਤੇ ਤਿੱਬਤ ਦਾ ਵਪਾਰ ਸੜਕ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿੱਪਕੀ ਦਰਾ ਸ਼ਿਮਲਾ ਤੇ ਗਾਰਕੋਟ ਨੂੰ ਅਤੇ ਜਲੇਪ ਲਾ ਕਾਲਿਮ ਪੌਂਗ ਤੇ ਲ੍ਹਾਸਾ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇੰਡੋ-ਤਿੱਬਤੀਅਨ ਸੜਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੋੜਦੇ ਹਨ।

(ਕ) ਘਾਟੀਆਂ (Valleys) : ਮਹਾਨ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਹਿੰਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ (Snowy Ranges) ਅਖਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਵਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਨਾਲ 1500 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਝੀਲਾਂ ਦੇ ਭਰ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਦੋ ਵਿਸ਼ਾਲ ਘਾਟੀਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਠਮੰਡੂ ਦੀ ਘਾਟੀ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਘਾਟੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

(*iii*) ਛੋਟਾ ਹਿਮਾਲਿਆ (Lesser Himalays) :

ਹਿਮਾਲਿਆ ਖੇਤਰ ਦੇ ਇਸ ਤੀਸਰੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਹਿਮਾਚਲ ਜਾਂ ਮੱਧ ਹਿਮਾਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਜ ਤੋਂ

30 ਲੱਖ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਔਸਤ ਉੱਚਾਈ 3500 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 5000 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ 60 ਤੋਂ 80 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਹਾਨ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਵਾਧਰੇ (Southern Spurs) ਇਸ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਤੇ ਬਰਫ਼ ਗਿਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਮੌਸਮ ਸੁਹਾਵਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ (Ranges) : ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਪੀਰ ਪੰਜਾਲ ਤੇ ਨਾਗਾ ਟਿੱਬਾ; ਹਿਮਾਚਲ ਵਿੱਚ ਧੌਲਾਧਾਰ ਤੇ ਕਮਾਉਂ; ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂਭਾਰਤ; ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਮਾਉਂ ਤੇ ਮਿਸੂਰੀ; ਅਤੇ ਭੂਟਾਨ ਵਿੱਚ ਥਿੰਪੂ ਮੁੱਖ ਪਰਬਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ) ਘਾਟੀਆਂ (Valleys) : ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਵਾਦੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸੇ, ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ, ਕੁੱਲੂ ਘਾਟੀ, ਭਾਗੀਰਥੀ ਘਾਟੀ ਤੇ ਮੰਦਾਕਨੀ ਘਾਟੀ ਜਿਹੀਆਂ ਲੰਬਕਾਰੀ ਤੇ ਸਿਹਤ ਵਰਧਕ ਘਾਟੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

(ੲ) ਸਿਹਤਵਰਧਕ ਤੇ ਸੈਲਾਨੀ ਸਥਾਨ (Health Resort and Tourist Centres) : ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸੁਹਾਵਣੇ ਤੇ ਸਿਹਤ ਵਰਧਕ ਸਥਾਨ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਿਮਲਾ, ਸ੍ਰੀਨਗਰ, ਮਿਸੂਰੀ, ਨੈਨੀਤਾਲ, ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਤੇ ਚਕਰਾਤਾ ਆਦਿ ਚੰਗੇ ਸਿਹਤ ਤੇ ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਕੇਂਦਰ ਹਨ।

(*iv*) ਬਾਹਰੀ ਹਿਮਾਲਿਆ (Outer Himalays) :

ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਇਸ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਉਪ-ਹਿਮਾਲਿਆ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿਮਾਲਿਆ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਛੋਟੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਉੱਚਾਈ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 900 ਤੋਂ 1200 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌੜਾਈ 15 ਤੋਂ 50 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਟਰਸ਼ਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲੰਬੀਆਂ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਤਲਛੱਟੀ ਚਟਾਨਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ, ਰੇਤ, ਰੇਲ ਦਾ ਗੋਲ ਪੱਥਰ, ਸਲੇਟ ਆਦਿ ਦੇ ਦਰਿਆਈ ਨਿਖੇਪਣ ਦੁਆਰਾ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਤੇ ਛੋਟੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਤੋਂ ਕੱਟ ਕੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਲਛੱਟੀ ਚਟਾਨਾਂ ਟਰਸ਼ਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਹਲਕੇ ਮੋੜਦਾਰ ਪਰਬਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਰਬਤਾਂ ਨੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਉਤਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਝੀਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਦੂਨ (Doons) ਅਖਵਾਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਆਰ (Duar) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਹਰਾਦੂਨ, ਪਤਲੀਦੂਨ, ਕੋਥਰੀਦੂਨ, ਛੋਖੰਭਾ, ਉਧਮਪੁਰ ਤੇ ਕੋਟਲੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

(*v*) ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ (Off-Shoots) :

ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਿਰਿਆਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉੱਤਰ-ਦੱਖਣੀ ਦਿਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਰਿਆਂ ਤੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਪੂਰਬੀ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ (Eastern Off-shoots) : ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਵਾਂਚਲ (Purvanchal) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦਰਿਆ ਦੀ ਦਿਹਾਂਗ ਖੱਡ (Gorge) ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੈ। ਇਹ ਲੜੀਆਂ ਅਰਾਕਾਨ ਯੋਮਾ ਪਰਬਤੀ ਲੜੀ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਮਿਆਂਮਾਰ (ਬਰਮਾ) ਦੀ ਸੀਮਾ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

ਇਕ ਉਪ-ਸ਼ਾਖਾ ਗੰਗਾ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਡਫ਼ਾ ਬੰਮ, ਪਟਕਾਈ ਬੰਮ, ਗਾਰੋ, ਖਾਸੀ, ਜੈਂਤੀਆਂ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਦੂਸਰੀ ਉਪ-ਸ਼ਾਖਾ ਪਟਕਾਈ ਬੰਮ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਨਾਗਾ-ਪਰਬਤ, ਬਰੇਲ, ਲੁਸਾਈ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਰਾਵਦੀ ਦੇ ਡੈਲਟੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਪੂਰਬੀ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਡਫ਼ਾ ਬੰਮ (4578 ਮੀਟਰ), ਸਾਰਾਮਤੀ (3926 ਮੀਟਰ) ਅਤੇ ਜਪਾਉ ਮੁੱਖ ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ) ਪੱਛਮੀ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ (Western Off-Shoots) : ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਪਾਮੀਰ ਦੀ ਗੰਢ ਤੋਂ ਹਿਮਾਲਿਆ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਅੱਗੇ ਦੋ ਉਪ-ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੱਧ ਸਾਲਟ ਰੇਂਜ, ਸੁਲੇਮਾਨ ਤੇ ਕਿਰਥਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਖਣੀ ਪੱਛਮੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੇ ਹਿੰਦੂਕੁਸ਼ ਤੇ ਕਾਕੇਸ਼ਸ਼ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(II) ਉੱਤਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ (The Great Northern Plain) :

(ੳ) ਸਥਿਤੀ (Situation) : ਇਹ ਮੈਦਾਨ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧ ਨਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਨਦੀ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੁਸ਼ਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਸਾਮ ਦੇ ਨਮ ਖੇਤਰਾਂ ਤੱਕ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਉੱਤਰ (North) ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦੱਖਣੀ ਢਲਾਨਾਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਕੱਟੇ-ਵੱਢੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਆਕਾਰ (Size) : ਰਾਵੀ ਨਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਦੇ ਡੈਲਟੇ ਤੱਕ ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਕੁੱਲ ਲੰਬਾਈ ਲਗਪਗ 2400 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌੜਾਈ 100 ਤੋਂ 500 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਆਸਾਮ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ 90 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ 200 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਦੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ 500 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਜਾ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਤਲ ਤੋਂ ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਔਸਤ ਉੱਚਾਈ 180 ਮੀਟਰ ਜਾਂ 600 ਫੁੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ 5 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੋਂ 32 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੋਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੁੱਲ ਖੇਤਰਫਲ 7.5 ਲੱਖ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ।

(ੲ) ਰਚਨਾ (Formation) : ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤਿੰਨ ਵੱਡੀਆਂ ਦਰਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਨਿਖੇਪ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਤਲੁਜ, ਮੱਧਵਰਤੀ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਦੇ ਆਸਾਮੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਜਿਹੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਡੂੰਘੀ ਖੱਡ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਡੂੰਘੀ ਅਤੇ ਲੰਬੀ ਖੱਡ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹਿਮਾਲਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਪੀੜਨ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਕੇ ਟਰਸ਼ਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਉਠਾਨ (Uprising) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਟੈਥੀਜ਼ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਹਿਮਾਲਿਆ ਤੇ ਗੌਂਡਵਾਨਾ ਲੈਂਡ ਤੋਂ ਉਤਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਨਿਰੰਤਰ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਲਬਾ ਭਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਦੁਆਰਾ ਹਰ ਸਾਲ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਟਨ ਮਿੱਟੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(ਸ) ਧਰਾਤਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Surface Features) :

***(i)* ਸਮਤਲ ਮੈਦਾਨ** : ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰਾ ਉੱਤਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਪੱਧਰਾ ਤੇ ਇਕਸਾਰ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਢਲਾਣ ਇੰਨੀ ਸਾਧਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਨੰਗੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਭਾਂਪ ਲੈਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।

***(ii)* ਦਰਿਆਈ ਜਾਲ (River net) :** ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਰਿਆਵਾਂ, ਨਦੀਆਂ ਤੇ ਚੋਆਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੋ-ਆਬ ਦੇ ਖੇਤਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਪੰਜ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਵਹਿਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰ ਮਿੱਟੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜ-ਆਬ ਤੋਂ ਪਿਆ ਹੈ।

***(iii)* ਭੂ-ਆਕਾਰ (Land forms) :** ਸਾਰਾ ਮੈਦਾਨ ਕਿਉਂਕਿ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਖੇਪਣ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਲੋਢੀ, ਪੱਖੇ, ਜਲੋਢੀ ਸ਼ੰਕੂ, ਸਪ-ਦਾਰ ਘੁਮਾਅ, ਦਰਿਆਵੀ ਪੌੜੀਆਂ, ਕੁਦਰਤੀ ਬੰਧ, ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਜਿਹੇ ਭੂ-ਆਕਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

***(iv)* ਮੈਦਾਨੀ ਤਲਛੱਟ (Sediment) :** ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਹਿਆਂ ਦਾ ਨਿਖੇਪ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਿਰਵਿਘਨਤਾ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਤਲਛੱਟ ਵਿੱਚ ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ (Clay), ਰੇਤ, ਦੋਮਟ (Loamy) ਅਤੇ ਸਿਲਟ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੋਟਾਈ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮੁਹਾਨਿਆਂ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਪਰਲੇ ਉੱਚੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੇਤ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਹ) ਧਰਾਤਲੀ ਭਿੰਨਤਾ (Surface Variation) : ਇਹ ਮੈਦਾਨ ਭਾਵੇਂ ਸਮਤਲ ਹੈ ਪਰ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਵਿੱਚ ਨਿਖੇਪ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਲਛੱਟ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਜਲੋਢੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(1) **ਖਾਡਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ** : ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਸਾਲ ਹੜ੍ਹ ਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਵਿੱਛ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਵਾਲੇ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਅਸਰ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਖਾਡਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ (Khadar Plains) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ 'ਬੇਟ' (Bet) ਦੇ ਖੇਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(2) **ਬਾਂਗਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ** : ਉਹ ਉੱਚੇ-ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰ ਜਿਹੜੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਪੁਰਾਣੀ ਜੰਮੀ ਤਲਛੱਟ ਵਿੱਚ ਚੂਨੇ ਦੇ ਕੰਕਰ ਪੱਥਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹੋਣ, ਬਾਂਗਰ (Bangar) ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣੇ ਤੇ ਉਤਰਾਂਚਲ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਹ, ਕੱਲਰ ਜਾਂ ਢਾਹਿਆ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(3) **ਭਾਬਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ** : ਜਦੋਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦਰਿਆ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕਦਮ ਪੱਧਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦੀ ਰੇਤ, ਕੰਕਰ, ਬਜਰੀ ਪੱਥਰ ਤੇ ਗੀਟੇ ਆਦਿ ਦੇ ਜਮਾਅ ਨਾਲ ਜੋ ਮੈਦਾਨ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਬਰ ਜਾਂ ਘਾੜ (Bhabhar or Ghar) ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛੋਟੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਅਕਸਰ ਧਰਾਤਲ ਦੇ ਵਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਹੇਠ ਵਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(4) **ਤਰਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ** : ਜਦੋਂ ਭਾਬਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚਲੀਆਂ ਅਲੋਪ ਹੋਈਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਦੁਬਾਰਾ ਫਿਰ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਦਲਦਲੀ ਖੇਤਰ (Marshy Lands)

ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿੱਲ੍ਹੀ ਤੇ ਦਲਦਲੀ ਭੂਮੀ ਵਾਲੀ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਫੈਲੀ ਲੰਬੀ ਪੱਟੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਰਮੀ ਤੇ ਨਮੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੰਘਣੇ ਵਣ ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਰਾਈ ਦਾ ਮੈਦਾਨ (Terai Plain) ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

(5) **ਬੰਜਰ ਮੈਦਾਨ (Barren or Bad Lands) :** ਉੱਤਰੀ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਪਾਸ ਨਦੀਆਂ, ਚੋਆਂ ਅਤੇ ਵਰਖਾ ਦੇ ਨਾਲੀਦਾਰ (Gully Erosion) ਕਟਾਅ ਦੁਆਰਾ ਤੰਗ ਘਾਟੀਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਖੱਡੇ (Ravines) ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਚੇ ਮੈਦਾਨੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਕਾਰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਨੂੰ ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲੇ ਮੈਦਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭੂਮੀ ਦੀ ਉਪਜਾਊ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਕ) ਵੰਡ (Division) : ਜਲੋਢੀ ਨਿਖੇਪ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹਨਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ (Macro Level) ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਖੇਤਰੀ ਵੰਡ (Regional Distribution) ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਪੂਰਬ-ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਇਸ ਉੱਤਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਚਾਰ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ : (*i*) ਪੰਜਾਬ-ਹਰਿਆਣੇ ਦਾ ਮੈਦਾਨ (2) ਥਾਰ ਮਾਰੂਥਲੀ ਮੈਦਾਨ (3) ਗੰਗਾ ਦਾ ਮੈਦਾਨ (4) ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦਾ ਮੈਦਾਨ।

1. ਪੰਜਾਬ-ਹਰਿਆਣੇ ਦਾ ਮੈਦਾਨ (Punjab-Haryana Plain) : ਇਹ ਮੈਦਾਨ ਸਤਲੁਜ, ਰਾਵੀ ਬਿਆਸ ਤੇ ਘੱਗਰ ਨਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਜਮਾਅ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਮੈਦਾਨ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਪੰਜ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵਹਾਅ ਦੁਆਰਾ ਬਣਿਆ ਇਕਸਾਰ ਤੇ ਪੱਧਰਾ ਮੈਦਾਨ ਹੈ ਪਰ 1947 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਧਰਾਤਲ ਦੇ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਜਾਣ ਤੇ ਜਲ ਵਿਭਾਜਕ (Water Divide) ਬਣ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਯਮੁਨਾ ਦਾ ਵਹਾਅ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਾਰਡਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਯਮੁਨਾ ਦਰਿਆ ਤੱਕ ਇਸਦੀ ਲੰਬਾਈ ਪੂਰਬ-ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 500 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਪੱਛਣ ਤੱਕ 640 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ 300 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਉੱਚੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਭਾਗਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਉਚਾਈ 200 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਢਲਾਣ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਗੜ੍ਹ, ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਬਚੀਆਂ-ਖੁਚੀਆਂ ਘੱਟ ਉੱਚੀਆਂ ਤੇ ਕਰੜੀਆਂ ਚੱਟਾਨਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਉਪਜਾਊ ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਕੁੱਲ ਖੇਤਰਫਲ 1.75 ਲੱਖ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਰਿਆਈ ਸੀਮਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਣੇ ਅੰਤਰ-ਦੋਆਬ (Interfluves) ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਅਗੋਂ ਚਾਰ ਉਪ-ਭਾਗ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ—(*a*) ਰਾਵੀ ਤੇ ਬਿਆਸ ਵਿੱਚਲਾ ਭਾਗ ਜਾਂ ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ (Bari Doab) ਜਾਂ ਮਾਝੇ ਦੇ ਮੈਦਾਨ, (*b*) ਬਿਆਸ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚਲਾ ਦੁਆਬ ਜਾਂ ਬਿਸਤ-ਦੁਆਬ (Bist Doab) ਜਾਂ ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਖੇਤਰ, (*c*) ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਪਠਾਰ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਮੈਦਾਨੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਅਤੇ ਘੱਗਰ ਅਤੇ ਯਮੁਨਾ ਤੱਕ ਦੇ ਪੱਧਰੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਥਾਰ ਮਾਰੂਥਲ ਦਾ ਮੈਦਾਨ (Thar Desert Plain) : ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਰਣ ਆਫ ਕੱਛ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਖੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸਮਤਲ ਭਾਗ ਨੂੰ ਥਾਰ ਦਾ ਮਾਰੂਥਲੀ ਮੈਦਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਾਵਲੀ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਸੀਮਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪਾਸੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲਗਪਗ 640 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਬਾ ਅਤੇ 300 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਚੌੜਾ ਜੋ 1,75,000 ਵਰਗ

ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਰਕਬੇ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪੱਛਮੀ ਮੈਦਾਨ ਵੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਮੁੰਦਰ ਤਲ ਤੋਂ ਉੱਚਾਈ 120 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 150 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੈ। ਪਲੀਸਟੋਸੀਨ ਕਾਲ ਦੀ ਉਠਾਨ (Uplift) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਮੋ–ਕਾਰਬੋਨੀਫਰਸ ਕਾਲ ਤੱਕ ਇਹ ਖੇਤਰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਸਵਤੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕੰਡਾ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਭੂ–ਆਕਾਰ ਇਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਖੇਤਰ ਉਪਜਾਊ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਝਨੀ, ਬਾਂਡੀ, ਜੋਜਰੀ ਤੇ ਸੁਕੜੀ ਮੌਸਮੀ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਸਾਂਭਰ ਜਿਹੀਆਂ ਰੇਤਲੀਆਂ ਝੀਲਾਂ (Lakes) ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਖੇਤਰ ਵਰਖਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਰੇਤ ਦੇ ਵੱਡੇ–ਵੱਡੇ ਟਿੱਲਿਆਂ (Sand Dunes) ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਬਾੜਮੇਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ 50 ਤੋਂ 100 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਖੁਸ਼ਕ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੌਣ ਦਾ ਕੰਮ (Work of Wind) ਕਾਫ਼ੀ ਤੀਬਰ ਹੈ। ਅਰਾਵਲੀ ਦੇ ਨਾਲ–ਨਾਲ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਉਪਜਾਊ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗੰਗ ਰੋਹੀ (Gang Rohi) ਅਤੇ ਗੋਦਾਵਰ ਰੋਹੀ (Godawar Rohi) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. ਗੰਗਾ ਦਾ ਮੈਦਾਨ (The Ganga Plain) :

(ੳ) ਸਥਿਤੀ : ਇਹ ਮੈਦਾਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਯਮੁਨਾ, ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ, ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਵਾਧਰਿਆਂ (Extensions) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਉਪਜਾਊ ਮੈਦਾਨ ਇਤਿਹਾਸ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਆਦਿ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ।

(ਅ) ਨਦੀਆਂ (Rivers) : ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਗੰਗਾ, ਯਮੁਨਾ, ਘਾਗਰਾ, ਗੰਡਕ, ਕੋਸੀ, ਸੋਨ, ਬੇਤਵਾ ਅਤੇ ਚੰਬਲ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ 2000 ਮੀਟਰ ਡੂੰਘੀ ਤਲਛੱਟ ਦਾ ਜਮਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ੲ) ਭੂ-ਆਕਾਰੀ ਨਾਮ (Name of Landform) : ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਤਰਾਈ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣੀਆਂ ਦਲਦਲੀ ਪੇਟੀਆਂ (Marshy Belts) ਨੂੰ ਕੌਰ (Caur) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਵੱਡੇ–ਵੱਡੇ ਖੱਡੇ (Ravines) ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਲਾ ਤੇ ਤਾਲ (Jala and Tal) ਜਾਂ ਬੰਜਰ ਭੂਮੀ (Bad Land) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੂਰੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੀ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਬਾਂਗਰ ਦੀ ਜਲੋਢ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਵਿੱਛੀ ਖਾਡਰੀ ਜਲੋਢ ਦੀਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲੰਬੀਆਂ ਤੇ 15 ਤੋਂ 30 ਮੀਟਰ ਉੱਚੀਆਂ ਪੱਟੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਖੋਲਾਂ (Khols) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਦੋਆਬਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੌਣ ਦੇ ਨਿਖੇਪ (Work of the Wind) ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਉੱਚੇ ਨੀਵੇਂ ਰੇਤ ਦੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੱਟੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ ਤੇ ਬਿਜਨੌਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭੂੜ (Bhur) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਢਾਲ (Slope) : ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਢਲਾਨ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਲਗਪਗ 3.57 ਲੱਖ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਰਕਬੇ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(ਹ) ਵੰਡ (Division) : ਉੱਚਾਈ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਉਪ–ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

(1) ਗੰਗਾ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਮੈਦਾਨ (2) ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੱਧਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨ (3) ਗੰਗਾ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਮੈਦਾਨ

(1) ਗੰਗਾ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਮੈਦਾਨ (Upper Ganga Plain) : ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੰਗਾ–ਯਮੁਨਾ ਦੋਆਬ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਯਮੁਨਾ ਦਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 100 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੱਕ ਮੱਧਮ ਢਾਲ

ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਸੀਮਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰੋਹੇਲ ਖੰਡ ਅਤੇ ਅਵਧ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਯਮੁਨਾ ਦਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਮ ਗੰਗਾ, ਹਿੰਡਨ, ਚੰਬਲ, ਬੇਤਵਾ, ਕਾਲ਼ੀ, ਇਸ਼ਾਨ, ਰਿੰਡ ਤੇ ਪਾਂਡੂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਨਿਖੇਪ ਤੋਂ ਵੀ ਬਣੇ ਹਨ।

(2) **ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੱਧਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨ (Middle Ganga Plain) :** ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਮੈਦਾਨ (Bihar Plain) ਜਾਂ ਮਿਥਲਾ ਮੈਦਾਨ (Mithila Plain) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੀ ਉੱਚਾਈ 50 ਤੋਂ 100 ਮੀਟਰ ਦੇ ਦਰਿਮਆਨ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਘਾਗਰਾ ਨਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੋਸੀ ਨਦੀ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ 35000 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਗਾ, ਘਾਗਰਾ, ਗੰਡਕ, ਕੋਸੀ, ਸੋਨ ਤੇ ਰੋਹਣੀ ਆਦਿ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਖੇਪ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਢਲਾਣ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਧਾਰਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਗਊ-ਖੁਰ ਝੀਲ (Ox-bow lake) ਕੁਦਰਤੀ ਬੰਧ (Natural Levees) ਅਤੇ ਬਦਲਦੇ ਸਪਦਾਰ ਘੁਮਾਅ (Shifting Meanders) ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(3) **ਗੰਗਾ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਮੈਦਾਨ (Lower Ganga Plain) :** ਗੰਗਾ ਦਾ ਇਹ ਮੈਦਾਨੀ ਭਾਗ ਸਮੁੰਦਰ ਤਲ ਤੋਂ 50 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੱਕ ਰਾਜ ਮਹੱਲ ਅਤੇ ਗਾਰੋ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ (Gap) ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਪੱਧਰਾ ਤੇ ਡੈਲਟਾਈ ਖੇਤਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਪ੍ਰਾਂਤ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਤਰਾਈ ਪੱਟੀ ਦੇ ਦੁਆਰ (Duar) ਦੇ ਖੇਤਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗਾਂ ਵੱਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸੁੰਦਰਬਨ ਦੇ ਡੈਲਟੇ (Sunderban Delta) ਦੇ ਖੇਤਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜਲੋਢੀ ਮੈਦਾਨ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਪਸ਼ਾਖਾਵਾਂ (ਭਾਗੀਰਥੀ ਤੇ ਹੁਗਲੀ) ਦਮੋਦਰ, ਸੁਬਰਨਰੇਖਾ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਤਲਛੱਟ ਦੇ ਨਿਖੇਪ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ।

(4) **ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦਾ ਮੈਦਾਨ (The Brahamputra plains) :** ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਆਸਾਮ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਆਸਾਮੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਸਾਮ ਦੇ ਧੁਰ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਸਦਿਆ (Sadiya) ਤੱਕ ਲਗਪਗ 640 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਬਾ ਅਤੇ 90 ਤੋਂ 100 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਚੌੜਾ ਤੰਗ ਮੈਦਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ, ਸੇਸਿਰੀ, ਦਿਬਾਂਗ ਅਤੇ ਲੁਹਿਤ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਘਿਰੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਲਿਆ ਕੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੰਗ ਅਤੇ ਲੰਬੀ ਮੈਦਾਨੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਲਗਪਗ ਹਰ ਸਾਲ ਆਏ ਹੜ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਤਲਛੱਟ ਦਾ ਨਿਖੇਪ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਢਾਲ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹੈ।

(III) ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਦਾ ਖੇਤਰ (Peninsular Plateau Region) :

(ੳ) **ਸਥਿਤੀ (Situation) :** ਇਹ ਪਠਾਰੀ ਭਾਗ ਉੱਤਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਤ੍ਰਿਭੁਜ ਆਕਾਰ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਭੂ-ਭਾਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਖਰ ਬਿੰਦੂ ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ ਤੇ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਗੌਂਡਵਾਨਾ ਲੈਂਡ ਵਾਲੀਆਂ ਸਖ਼ਤ ਤੇ ਰਵੇਦਾਰ (Hard and crystallanic) ਚਟਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਵਾਲੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ, ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਪਾਸੇ ਸਮੁੰਦਰ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਤ੍ਰਿਭੁਜ ਆਕਾਰ ਦੇ ਥਲ ਖੰਡ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ (Peninsula) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਠਾਰੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪੱਧਰੇ ਮੈਦਾਨ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਮਹਾਂਦੀਪ ਪਠਾਰ (Continental Plateau) ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) **ਆਕਾਰ (Size) :** ਉੱਤਮ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਅਰਾਵਲੀ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ੀਲਾਂਗ ਦੇ ਪਠਾਰ ਤੱਕ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ ਤੱਕ ਵਧੇ ਹੋਏ ਇਸ ਤਿਕੋਣੀ ਸ਼ਕਲ ਵਾਲੇ ਕਠੋਰ ਭੂ-ਖੰਡ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁੱਲ ਜ਼ਮੀਨੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਲਗਪਗ 50% ਹਿੱਸਾ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੁਲ ਖੇਤਰਫਲ 16 ਲੱਖ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਔਸਤ ਉੱਚਾਈ 600 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 900 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੈ।

(ੲ) **ਧਰਾਤਲੀ ਰਚਨਾ (Surface Formation) :**

(*i*) **ਜਨਮ (Origin) :** ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰੀ-ਕੈਮਬਰੀਅਨ ਮਹਾਂਕਲਪ (Pre-cambrian Era) ਦੇ ਸਮੇਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਲਗਪਗ ਕੋਈ 50 ਕਰੋੜ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਵੇ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਵਹਾਅ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਲਗਪਗ 7 ਕਰੋੜ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾ ਟਰਸ਼ਰੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਲਚਲਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗਾਂ ਵੱਲ ਆ ਕੇ ਜੁੜ ਗਿਆ ਸੀ।

(*ii*) **ਬਣਤਰ (Structure) :** ਇਹ ਪਠਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਅਗਨੀ ਚਟਾਨਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਪਠਾਰੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨੀਸ, ਕੁਆਰਟਜ਼, ਸੰਗਮਰਮਰ ਜਿਹੀਆਂ ਕਠੋਰ ਚਟਾਨਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪਹਾੜੀ ਹਿੱਸੇ ਕਰੋੜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੋਏ ਅਪਰਦਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨੀਵੀਂ ਅਤੇ ਘੱਸੀ ਹੋਈ ਹਾਲਤ (Residual Form) ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਿੱਬਤ ਦੀ ਪਠਾਰ ਵਲੋਂ ਦਬਾਅ ਆਉਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਅਤੇ ਲੰਬੀਆਂ ਦਰਾੜਾਂ (Fracturing & Faulting) ਵੀ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

(ਸ) **ਵੰਡ (Division) :** ਇਹ ਪਠਾਰ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਿਲੋਮੀਟਰਾਂ ਦੇ ਫ਼ਰਕ ਤੇ ਹੀ ਉੱਚਾਈ, ਢਾਲ ਤੇ ਕਟਾਅ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਤਪੁੜਾ ਦੀਆਂ ਪੂਰਬ-ਪੱਛਮੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਫੈਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਢਾਲ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਭਾਗ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਤੌਰ ਅਜਿਹੇ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਦੀ ਢਾਲ ਉੱਤਰ ਜਾਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸਿਆ ਦੀ ਆਮ ਢਾਲਣ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਪਠਾਰ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਦੀ ਪਠਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(i) **ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਪਠਾਰ (Malwa Plateau) :** ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਅਰਾਵਲੀ ਪਰਬਤ, ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਬੁੰਦੇਲਖੰਡ ਤੇ ਬਘੇਲ ਖੰਡ, ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ, ਰਾਜਮਹੱਲ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ੀਲਾਂਗ ਦੀ ਪਠਾਰ ਤੱਕ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਸੱਤਪੁੜਾ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੱਕ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਤ੍ਰਿਭੁਜ ਆਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਭੂ-ਭਾਗ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਪਠਾਰ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਖ਼ਰ ਬਿੰਦੂ ਸ਼ੀਲਾਂਗ ਦੀ ਪਠਾਰ ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਪਠਾਰ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਸੀਮਾ ਅਵਤਲ ਚਾਪ ਆਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਦੀ ਢਾਲ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਾਨਾਸ, ਚੰਬਲ, ਸੋਨ ਤੇ ਬੇਤਵਾ ਜਿਹੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਨੇ ਧਰਾਤਲ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀਆਂ ਤੰਗ ਘਾਟੀਆਂ ਤੇ ਖੱਡਿਆਂ (Ravines) ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਠਾਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਦੀ ਪਠਾਰ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਕੱਟੀ ਵੱਢੀ ਲਾਵੇ ਦੀ ਇਸ ਪਠਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ, ਗਯਾ ਅਤੇ ਰਾਂਚੀ ਦੀਆਂ ਪਠਾਰਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਔਸਤ ਉੱਚਾਈ 900 ਮੀਟਰ ਹੈ। ਪਾਰਸਨਾਥ (1365 ਮੀਟਰ) ਅਤੇ ਨੇਤਰ ਹੱਟਪਾਟ (1119 ਮੀਟਰ) ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀਆਂ ਰਾਜ ਮਹੱਲ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ੀਲਾਂਗ ਦੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਬਣੇ ਖਲਾਅ (ਖੋੜ) ਵਿੱਚ ਜਲੋਢ ਭਰ ਜਾਣ ਕਰਕੇ 100 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਉੱਚਾ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਢਾਲ ਵਾਲਾ ਮੈਦਾਨੀ ਧਰਾਤਲ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਪਠਾਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ

ਵੱਡੀਆਂ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ : (1) ਅਰਾਵਲੀ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ (2) ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ (3) ਸਤਪੁੜਾ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ।

(1) ਅਰਾਵਲੀ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ (Aravalli Mountaneous Range) : ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਗੁਜਰਾਤ (ਗੀਰ ਪਹਾੜੀਆਂ) ਤੱਕ 725 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ-ਖੁੱਚੇ (Residual) ਹਿੱਸੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਊਂਟ ਅਬੂ (Mt. Abu) ਦੀ ਗੁਰੂ-ਸਿਖ਼ਰ (Guru Shikhar) ਚੋਟੀ 1722 ਮੀਟਰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਹੈ।

(2) ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਪਰਬਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ : ਦੀਆਂ ਦੱਖਣੀ ਢਲਾਣਾਂ ਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਪਠਾਰ ਦੀ ਕਗਾਰੀ ਸੀਮਾ (Escarpment Boundary) ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬਣੀ ਰਿਫ਼ਟ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਨਰਮਦਾ ਨਦੀ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਰਬਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਲਾਵੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੂਰਬੀ ਲਾਵਾ ਰਹਿਤ ਭਾਗ ਕੈਮੂਰ ਤੇ ਭੰਨਰੇਰ (Kaimur & Bhanrer) ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(3) ਲਾਵੇ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਤਹਿਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਤਪੁੜਾ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ : ਨਰਮਦਾ ਨਦੀ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਕੰਢੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਮਹਾਂਦਿਓ ਅਤੇ ਮੈਕਾਲ (Mahandeo & Maikal) ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਝਾਰਖੰਡ ਦੀ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਦੀ ਪਠਾਰ ਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਚਮੜੀ (Panchmarhi) ਦੇ ਕੋਲ ਧੂਮਗੜ (1350 ਮੀਟਰ) ਅਤੇ ਅਮਰਕੰਟਕ (1127 ਮੀਟਰ) ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਹਨ। ਸਤਪੁੜਾ ਪਹਾੜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 1120 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਨੂੰ ਰਾਜ ਪਿਪਲਾ ਪਹਾੜੀਆਂ (Rajpipla Hills) ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗ ਨੂੰ ਅਮਰਕੰਟਕ ਦੀ ਪਠਾਰ (Amarkantak Plateau) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੂਰਬੀ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੀ ਤਾਪਤੀ ਨਦੀ ਦੀ ਰਿਫ਼ਟ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵਹਿ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਡੈਲਟੇ ਤੋਂ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਡਿੱਗਦੀ ਹੈ।

(ii) ਦੱਖਣ ਦੀ ਪਠਾਰ (The Deccan Plateau) : ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸਤਮਲਾ, ਅਜੰਤਾ ਤੇ ਬਾਲਾ ਘਾਟ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ, ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ, ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਪੂਰਬੀ ਘਾਟ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਕਾਰਡਾਮਮ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਟਰਸ਼ਰੀ ਯੁਗ (12 ਕਰੋੜ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਲਾਵੇ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਹਾਅ ਤੋਂ ਲਗਪਗ 7 ਲੱਖ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਖੇਤਰਫਲ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਇਸ ਵੱਡੇ ਪਠਾਰੀ ਭਾਗ ਦੀ ਢਲਾਨ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਔਸਤ ਉੱਚਾਈ 300 ਤੋਂ 900 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਨੂੰ ਮੌਸਮੀ ਨਦੀਆਂ ਨੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਟ ਵੱਢ ਕਰਕੇ ਕਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭੌਤਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ—(1) ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰਾ ਟੇਬਲ ਲੈਂਡ (2) ਦੰਡਕਰਿਆਨਾ-ਛਤੀਸਗੜ੍ਹ ਖੇਤਰ (3) ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਦੀ ਪਠਾਰ (4) ਕਰਨਾਟਕਾ ਪਠਾਰ (5) ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ (6) ਪੂਰਬੀ ਘਾਟ ਅਤੇ (7) ਦੱਖਣੀ ਪਹਾੜੀ ਸਮੂਹ।

(1) ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਟੇਬਲ ਲੈਂਡ : ਇਹ ਪਠਾਰੀ ਭਾਗ ਬਸਾਲਟ ਲਾਵੇ ਦੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੋਦਾਵਰੀ, ਭੀਮਾ, ਕਰਿਸ਼ਨਾ, ਵਾਰਦਾ ਤੇ ਵੈਨ ਗੰਗਾ ਨੇ ਕਟਾਅ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਦਰਿਆਈ ਬੇਸਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਨੂੰ ਮਰਾਠਵਾੜਾ ਟੇਬਲ ਲੈਂਡ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੋਦਾਵਰੀ ਤੇ ਮੰਜਿਰਾ-ਬੇਸਿਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਵਾਰਧਾ ਤੇ ਵੈਨ ਗੰਗਾ ਨੇ ਅਪਣੇ ਦਰਿਆਈ ਬੇਸਿਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਰਭ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਕਰਿਸ਼ਨਾ, ਭੀਮਾ ਤੇ ਸਿੰਧ ਨਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਰੀ ਬੇਸਿਨ (Upper Basins) ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ।

(2) ਦੰਡ ਕਰਿਆਨਾ-ਛਤੀਸਗੜ੍ਹ ਖੇਤਰ : ਇਹ ਖੇਤਰ ਛਤੀਸਗੜ੍ਹ ਦੇ ਬਸਤਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦੇ

ਕੋਰਾਪੁਟ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸਥਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂਨਦੀ ਅਤੇ ਵੈਨ ਗੰਗਾ ਦੀਆਂ ਉੱਪਰਲੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਉਨਾਥ ਤੇ ਇੰਦਰਾਵਤੀ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਬੇਸਿਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਉਬੜ ਖਾਬੜ ਕੱਟੇ–ਵੱਢੇ ਤੇ ਕਰੜੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਢਕੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਦੰਡ ਕਰਿਆਨਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਡੱਪਾ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਬਸਾਲਟ, ਚੂਨੇ ਦਾ ਪੱਥਰ ਤੇ ਸ਼ੇਲ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਹਾਂਨਦੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਛਤੀਸਗੜ੍ਹ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ 73000 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਘੇਰਦਾ ਹੈ।

(3) **ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਦੀ ਪਠਾਰ (Telengana Plateau) :** ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾਟਕਾ ਦੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੋਏ ਨੀਵੀਂ ਢਾਲ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਦੀ ਪਠਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੋਲਦਾਰ ਪਹਾੜੀਆਂ, ਲਹਿਰਦਾਰ ਮੈਦਾਨ, ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਚੌੜੀਆਂ ਦਰਿਆਈ ਘਾਟੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ–ਵੱਡੇ ਚਟਾਨੀ ਖੱਡ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਠਾਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(4) **ਕਰਨਾਟਕ ਦੀ ਪਠਾਰ (Karnataka Plateau) :** ਦੱਖਣ ਦੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਮੱਧਵਰਤੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਲ ਤੋਂ 600 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਕਰਨਾਟਕ ਦੀ ਪਠਾਰ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੱਖਣੀ ਭਾਗਾਂ ਵੱਲ ਉੱਚਾਈ ਵੱਧ ਕੇ 1100 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਿ 900 ਤੋਂ 1100 ਮੀਟਰ ਵਾਲੇ ਉੱਚ ਟੇਬਲ ਲੈਂਡ ਨੂੰ ਮੈਸੂਰ ਦੀ ਪਠਾਰ (Mysore Plateau) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੱਖਣੀ ਪਠਾਰ ਭਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਬਾ ਬੂਦਨ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਾੜੀਆਂ 35–40 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਢਕੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ 'ਮਲਨਾਦ' (Malned) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਲਹਿਰਦਾਰ ਤੇ ਨੀਵੀਂ ਗਰੇਨਾਈਟ ਸਤਹਿ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਮੈਦਾਨ (Maidan) ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੂਰੀ ਪਠਾਰ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਤੁੰਗਭਦਰਾ, ਪੇਨਾਰ ਤੇ ਕਾਵੇਰੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੇ ਕੱਟ–ਵੱਢ ਕਰਕੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(5) **ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ (Western Ghats) :** ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਤਾਪਤੀ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ ਤੱਕ 1600 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਦੱਖਣ ਦੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਦੇ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਜਾਂ ਸਹਿਦਰੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ (Sahyadris Hills) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਉੱਚਾਈ 1200 ਮੀਟਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਝਰਨੇ, ਤੰਗ ਘਾਟੀਆਂ (Gorges) ਤੇ ਤਿੱਖੀ ਢਲਾਣ, ਜੁਆਨ ਅਵਸਥਾ (Youthful Stage) ਵਾਲੇ ਧਰਾਤਲ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲੰਬੀ ਪਰਬਤੀ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਤਿੰਨ ਦਰੇ, ਥਾਲ ਘਾਟ, ਭੋਰ ਘਾਟ ਅਤੇ ਪਾਲ ਘਾਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੇਰਾਵਤੀ ਨਦੀ ਤੇ 250 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਜੋਗ ਜਾਂ ਜਰਸੋਪਾ ਝਰਨਾ (Jog or Gersoppa Falls) ਬਣਦਾ ਹੈ। ਥਾਲ ਘਾਟ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣੀ ਪਹਾੜੀ ਸਮੂਹ ਤੱਕ ਵਾਣਲਾ ਮਾਲਾ (2339 ਮੀਟਰ), ਕੁਦਰੇਮੁੱਖ (1894 ਮੀਟਰ), ਪੁਸ਼ਪਾਗਿਰੀ (1714 ਮੀਟਰ), ਕਾਲਸੁਬਾਇ (1646 ਮੀਟਰ), ਸਲ੍ਹਾਰ (1567 ਮੀਟਰ), ਮਹਾਂਬਲੇਸ਼ਵਰ (1438 ਮੀਟਰ) ਤੇ ਹਰੀਸ਼ਚੰਦਰਗੜ੍ਹ (1424 ਮੀਟਰ) ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਹਨ।

(6) **ਪੂਰਬੀ ਘਾਟ (Eastern Ghats) :** ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂਨਦੀ ਦੀ ਘਾਟੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਨੀਲਗਿਰੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੱਕ ਦੱਖਣ ਦੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਲਗਪਗ 800 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਬੇ ਅਤੇ 500 ਮੀਟਰ ਉੱਚੇ ਅਰਧ ਪਠਾਰੀ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਘਾਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਘਾਟਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰਬੀ ਘਾਟ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੌੜੇ, ਕੱਟੇ–ਵੱਢੇ, ਤੱਟ ਦੇ ਸਮਾਨਅੰਤਰ, ਨੀਵੇਂ ਤੇ ਟੁੱਟਵੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਭੂ–

ਭਾਗ ਹਨ। ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਵਗਦੇ ਦਰਿਆ ਇਹਨਾਂ ਘਾਟਾਂ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ, ਮੱਧ ਤੇ ਦੱਖਣ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

(1) ਉੱਤਰੀ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਮਹਾਂਨਦੀ ਅਤੇ ਗੋਦਾਵਰੀ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ 900 ਮੀਟਰ ਦੀ ਔਸਤ ਉੱਚਾਈ ਤੱਕ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਦਰਾਗਿਰੀ ਚੋਟੀ (1500 ਮੀਟਰ) ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਹੈ।

(2) ਮੱਧਵਰਤੀ ਖੇਤਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਪੇਨਾਰ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਡੱਪਾ ਅਤੇ ਕਰਨੂਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਨਲਾਮਲਾਇ (Nallamalai) ਪਾਲਕੋਂਡਾ (Palkonda) ਤੇ ਵੇਲੀਕੋਂਡਾ (Velikonda) ਪਹਾੜੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

(3) ਦੱਖਣੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਨਾਰ ਨਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨੀਲਗਿਰੀ ਦੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਜਵੱਦੀ (Javadi), ਗਿੰਗੀ (Gingee), ਸ਼ਿਵਰਾਇ (Shivrai), ਕੋਲਾਇਮਲਾਇ (Kollaimalai), ਪੰਚੈਮਲਾਇ, ਗੋਡੂਮਲਾਇ ਅਤੇ ਬਿਲਗਿਰੀ ਰੰਗਨ ਪਹਾੜੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

(7) ਦੱਖਣੀ ਪਹਾੜੀ ਸਮੂਹ (Southern Hill Group) : ਦੱਖਣ ਦੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਘਾਟਾਂ ਦੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਧੁਰ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਆ ਕੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਜਾਂ ਨੀਲਗਿਰੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ (Nilgiri Hills) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੀਲਗਿਰੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੀਲੇ ਪਰਬਤ (Blue Mountains) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਦੀ ਔਸਤ ਉੱਚਾਈ 1220 ਮੀਟਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਪਰਬਤੀ ਲੜੀਆਂ ਦੇ ਆ ਕੇ ਜੁੜਨ ਕਰਕੇ ਇਕ 2695 ਮੀਟਰ ਉੱਚੀ ਅਨਾਇਮੁਦੀ ਪਰਬਤੀ ਗੰਢ (Anaimudi knot) ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਕਾਰਡਾਮਮ (Cardamom) ਜਾਂ ਇਲਾਚੀ (Elachi), ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਅਨਾਇਮਲਾਇ (Anaimalai) ਤੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪਲਨੀ (Palni) ਪਹਾੜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪੂਰੇ ਪਹਾੜੀ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਦੋਦਾ ਬੇਟਾ (Doda Beta) (2637 ਮੀਟਰ) ਅਤੇ ਮਕਰੂਤੀ (Makruti) (2554 ਮੀਟਰ) ਦੇ ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਦੋਦਾ ਬੇਟਾ ਤੇ ਊਟਾਕਮੰਡ (Ootacamund) ਅਤੇ ਪਲਨੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਕੋਡਾਇਕਨਾਲ (Kodaikanal) (2195 ਮੀਟਰ) ਮੁੱਖ ਪਰਬਤੀ ਸਿਹਤਵਰਧਕ ਸਥਾਨ (Hill Stations) ਹਨ।

(IV) ਤੱਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨ (Coastal Plains)

ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਕੱਛ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਂਨਦੀ ਦੇ ਡੈਲਟੇ ਤੱਕ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕ ਲੰਬੇ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੇ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸਮੁੰਦਰ ਜਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿਖੇਪ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਉਠਣ ਜਾਂ ਧੱਸਣ (Emergence or submergence) ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਭਿੰਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਮੈਦਾਨ ਪੂਰਬੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਚੌੜੇ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿਲ੍ਹੇ, ਤੰਗ ਖਾੜੀਆਂ, ਸੁੰਦਰ ਲੈਗੂਨ ਝੀਲਾਂ, ਦਲਦਲ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਭਿੱਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ : (ੳ) ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨ (ਅ) ਪੂਰਬੀ ਤੱਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨ।

(ੳ) ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨ (Western Coastal Plain) : ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਲਗਪਗ 1500 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਅਤੇ 30 ਤੋਂ 80 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ

ਚੌੜਾਈ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਤੰਗ ਅਤੇ ਪੱਧਰੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਢਲਾਨ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਧਰਾਤਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਹਿੱਸੇ ਬਣਦੇ ਹਨ : (*i*) ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨ (*ii*) ਕੋਂਕਣ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨ (*iii*) ਮਾਲਾਬਾਰ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨ (*iv*) ਕੇਰਲਾ ਦੇ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨ।

(*i*) ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨ (Gujarat Coastal Plain) : ਇਹ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨੀ ਹਿੱਸਾ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਬਰਮਤੀ, ਮਾਹੀ, ਲੂਨੀ, ਬਾਨਸ ਨਰਮਦਾ ਅਤੇ ਤਾਪਤੀ ਆਦਿ ਨਦੀਆਂ ਨੇ ਤਲਛੱਟ ਦੇ ਜਮਾਅ ਨਾਲ ਕੱਛ ਤੇ ਕਾਠਿਆਵਾੜ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਮੈਦਾਨ ਅਤੇ ਸੌਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਲੰਬੇ (Elongated) ਮੈਦਾਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਣ ਆਫ ਕੱਛ (Rann of Kutch) (ਕੱਛ ਦੀ ਖਾੜੀ) ਦਾ ਖੇਤਰ ਅਜੇ ਵੀ ਦਲਦਲੀ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਲ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਹੈ। ਕਾਠਿਆਵਾੜ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਲਾਵੇ ਵਾਲੀ ਗੀਰ ਪਹਾੜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਗਿਰਨਾਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੋਰਖਨਾਥ ਚੋਟੀ (1117 ਮੀਟਰ) ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਇਹ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨ 400 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਬਾ, 200 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਚੌੜਾ ਅਤੇ 300 ਮੀਟਰ ਉੱਚਾ ਹੈ ਪਰ ਸੌਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਦਮਨ ਦੀਉ ਤੱਕ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਘੱਟ ਕੇ 80 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੇ ਉੱਚਾਈ 150 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(*ii*) ਕੋਂਕਣ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨ (Konkan Coastal Plain) : ਦਮਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੋਆ ਤੱਕ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਕੋਂਕਣ ਤੱਟ (Konkan Coast) ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਤੱਟਵਰਤੀ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਧੱਸਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ 500 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਬੀ ਮੈਦਾਨੀ ਪੱਟੀ ਦੀ ਚੌੜਾਈ 50 ਤੋਂ 80 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੈਦਾਨੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਤੀਬਰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੰਗ ਖਾੜੀਆਂ (Gulfs, bays & creebas), ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਟਾਅ (Coves) ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰੇਤ ਦੇ ਬੀਚ ਆਦਿ ਦੇ ਭੂ-ਆਕਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਥਾਣਾ ਦੀ ਤੰਗ ਖਾੜੀ (Creek of Thana) ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮੁੰਬਈ (Mumbai) ਦੀਪ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਤੱਟੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਤਿੱਖੀ ਢਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਵੈਤਰਨਾ (Vaitarna) ਤੇ ਉਲਹਾਸ (Ulhas) ਦੋ ਨਦੀ ਘਾਟੀਆਂ ਵੀ ਹਨ।

(*iii*) ਮਾਲਾਬਾਰ ਤੱਟ ਦਾ ਮੈਦਾਨ (Malabar Coastal Plain) : ਗੋਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੰਗਲੌਰ ਤੱਕ ਦਾ ਲਗਪਗ 225 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਬਾ ਅਤੇ 24 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਚੌੜਾ ਮੈਦਾਨ ਮਾਲਾਬਾਰ ਤੱਟ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਜਾਂ ਕਰਨਾਟਕਾ ਦਾ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨ (Karnataka Coastal Plain) ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਤੰਗ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਚੌੜਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਸਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ ਤੱਕ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਮਰਮਾਗਾਓ-ਮਾਂਡਵੀ ਤੇ ਸ਼ੇਰਾਵਤੀ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਪਾਣੀ ਅੰਦਰ ਡੁੱਬੇ ਹੋਏ ਮੁਹਾਨੇ (Estuaries) ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(*iv*) ਕੇਰਲ ਦਾ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨ (Kerala Coastal Plain) : ਮੰਗਲੌਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ ਤੱਕ 500 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਬੇ, 100 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਚੌੜੇ ਅਤੇ 30 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਉੱਚੇ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਕੇਰਲ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਝੀਲਾਂ (Lagoons) ਅਤੇ ਤੱਟ ਤੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਭਿੱਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਧਰਾਤਲ ਦਾ ਪਾਣੀ ਰੋਕ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਇਲ (Kayals) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਵੈਂਬਾਨਦ (Vembanad) ਅਸ਼ਟਾਮੁਦੀ (Astamudi) ਝੀਲਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ।

(ਅ) ਪੂਰਬੀ ਤੱਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨ (Eastern Coastal Plains) : ਇਹਨਾਂ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਪੂਰਬੀ ਘਾਟ ਹਨ। ਇਹ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁਬਰਨ ਰੇਖਾ ਨਦੀ ਦੇ ਡੈਲਟੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ ਤੱਕ ਲਗਪਗ 2000 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਚੌੜਾਈ 150 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅਤੇ ਉੱਚਾਈ 100 ਮੀਟਰ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੱਧ ਚੌੜੇ, ਉੱਚੇ ਉੱਠੇ, ਖੁਸ਼ਕ, ਡੈਲਟਾਈ ਜਲੋਢ ਮਿੱਟੀਆਂ ਵਾਲੇ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਲੈਗੂਨ ਝੀਲਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਪੂਰਬੀ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੋ ਉਪ-ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ : (*i*) ਉੱਤਰੀ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨ (*ii*) ਦੱਖਣੀ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨ।

(*i*) ਉੱਤਰੀ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨ (Northern Coastal Plain) : ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ 16ºN ਵਿਥਕਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੁਬਰਨ ਰੇਖਾ ਨਦੀ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਤੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਲਗਪਗ 1100 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਬਾ ਅਤੇ 120 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਚੌੜਾ ਮੈਦਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਗੋਲਕੁੰਡਾ (Golcunda), ਉੱਤਰੀ ਸਰਕਾਰ (Noth Circar) ਅਤੇ ਕੋਕੁਨਾਦਾ (Kokunada) ਦੇ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਤੱਟ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਮਹਾਂਨਦੀ ਦੇ ਡੈਲਟਾਈ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ (Orissan Plains) ਜਾਂ ਉੱਤਕਲ ਤੱਟੀ ਮੈਦਾਨ (Utkal Coastal Plains) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਮੈਦਾਨੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸੁਬਰਨ ਰੇਖਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮਹਾਂਨਦੀ, ਇੰਦਰਾਵਤੀ, ਗੋਦਾਵਰੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦੱਖਣ ਦੀ ਪਠਾਰ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਲਿਆ ਕੇ ਵਿਛਾਈ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਘੱਟ ਉੱਚਾਈ ਵਾਲੇ ਚੌੜੇ ਡੈਲਟਾਈ ਭਾਗ ਬਣੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੈਲਟਾਈ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਝੀਲਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਚਿਲਕਾ ਝੀਲ (Chilka Lake) 70 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਬੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਭਾਰਗਵੀ ਤੇ ਦਯਾ (Bhargavi and Daya) ਨਦੀ ਘਾਟੀਆਂ ਆ ਕੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰੀ ਵੱਡੀ ਝੀਲ ਕੋਲੇਰੂ (Kolleru lake) ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਡੈਲਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ।

(*ii*) ਦੱਖਣੀ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨ (Southern Coastal Plains) : ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਡੈਲਟੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ ਤੱਕ ਲਗਪਗ 900 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਬੇ ਇਸ ਮੈਦਾਨੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਕੋਰੋਮੰਡਲ ਤੱਟ (Coromandal Coast) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੈਦਾਨ ਉੱਤਰੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੌੜੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਚੌੜਾਈ 150 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਪੇਨਾਰ, ਕਾਵੇਰੀ ਅਤੇ ਵਾਇਗਾਇ (Vaigai) ਨਦੀਆਂ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਪਹਾੜੀ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿੱਟੀ ਲਿਆ ਕੇ ਚੌੜੇ ਤੇ ਉਪਜਾਊ ਡੈਲਟਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਪੁਲੀਕਟ ਝੀਲ (Pulicat Lake) ਅਤੇ ਕਾਵੇਰੀ ਦਾ ਡੈਲਟਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਧਰਾਤਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ।

(V) ਭਾਰਤੀ ਦੀਪ (The Indian Islands)

ਮੁੱਖ ਧਰਾਤਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਗਣਰਾਜ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚਲੇ ਟਾਪੂਆਂ (ਦੀਪਾਂ) ਤੱਕ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਟਾਪੂਆਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ 250 ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ। ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਟਾਪੂਆਂ (ਦੀਪਾਂ) ਨੂੰ ਦੋ ਮੁੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ : (ੳ) ਤੱਟ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੇ ਟਾਪੂ (ਅ) ਤੱਟ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਟਾਪੂ।

(ੳ) ਤੱਟ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੇ ਟਾਪੂ (Offshore Islands) : ਅਜਿਹੇ ਟਾਪੂਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਸੰਖਿਆ 230 ਦੇ ਕਰੀਬ ਜੋ ਕਿ ਵੱਡੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ : (*i*) ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਦੇ ਦੀਪ ਸਮੂਹ (*ii*) ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਦੇ ਦੀਪ ਸਮੂਹ।

***(i)* ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਦੇ ਦੀਪ ਸਮੂਹ (Island Group of Arabian Sea) :** ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਲ ਭਿੱਤੀਆਂ (Coral Reefs) ਦੇ ਜਮਾਅ ਨਾਲ ਬਣੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਪਾਂ ਨੂੰ ਲਕਸ਼ਦੀਪ (Lakshadweep) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ 25 ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਪ ਸਮੂਹ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਹਨ। ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਾਲੇ ਟਾਪੂਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਅਮੀਨਦੀਵੀ (Amindivi), ਮੱਧਵਰਤੀ ਦੀਪਾਂ ਨੂੰ ਲਕਾਦੀਪ (Laccadive) ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਮਿਨੀਕੋਆਇ (Minicoy) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

***(ii)* ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਦੇ ਦੀਪ ਸਮੂਹ (Island Group of Bay of Bengal) :** ਇਹਨਾਂ ਦੀਪਾਂ ਦੀ 350 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਬੀ ਲੜੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਉੱਤਰ-ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ 200 ਦੇ ਲਗਪਗ ਦੀਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਦੀਪ ਡੁੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਉੱਠੇ ਭਾਗ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਾ ਜਨਮ ਜੁਆਲਾ-ਮੁਖੀ ਲਾਵੇ ਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਪਾਂ ਦੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਹਨ :

(1) ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੀਪ ਸਮੂਹ (2) ਨਿਕੋਬਾਰ ਅਤੇ (3) ਹੋਰ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਦੀਪ।

ਇਕੱਲੇ ਅੰਡੇਮਾਨ ਗਰੁੱਪ ਵਿੱਚ ਦੀਪਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 120 ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਦਸ ਡਿਗਰੀ ਚੈਨਲ (Ten Degree Chennel) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਕੋਬਾਰ ਗਰੁੱਪ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 18 ਦੀਪ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੇਟ ਨਿਕੋਬਾਰ ਦੇ ਇੰਦਰਾ ਪੁਆਇੰਟ (Indira Point) ਤੇ ਕੁੱਲ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਦੱਖਣੀ ਸੀਮਾ ਬਿੰਦੂ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਰਕੋਡਮ, ਬੈਰਨ, ਰਟਲੈਂਡ ਅਤੇ ਬਾਰਾਤੰਗ ਜਿਹੇ ਦੂਸਰੇ ਦੀਪ ਵੀ ਇਸ ਦੀਪ ਸਮੂਹ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਤੱਟ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਦੀਪ (On shore Islands) : ਇਹਨਾਂ ਦੀਪਾਂ ਵਿੱਚ ਗੰਗਾ ਦੇ ਡੈਲਟੇ ਦੇ ਪਾਸ ਸਾਗਰ, ਸ਼ੌਰਟ, ਵਹੀਲਰ, ਨਿਊ ਮੂਰ ਆਦਿ ਦੇ ਦੀਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਲਕਾ ਦੇ ਪਾਸ ਭਾਸਰਾ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਤੱਟ ਤੇ ਪਾਮਬਨ, ਮੰਡਾਪਮ ਤੇ ਕ੍ਰਕੋਡਾਇਲ, ਮੁੰਬਈ ਦੇ ਪਾਸ ਐਲੀਫੈਂਟਾ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਤੱਟ ਦੇ ਪਾਸ ਦਿਉ (Diu) ਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਦੀਪ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਖੰਬਾਤ ਅਤੇ ਕੱਛ ਦੀਆਂ ਖਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਆਕਾਰ ਦੇ ਦੀਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਧਰਾਤਲੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰਕਤਾ

(Regional Continuity and Complimentary)

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਨੂੰ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਭੌਤਿਕ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛੇ ਪੜ੍ਹੇ ਪਰਬਤੀ, ਪਠਾਰੀ ਤੇ ਮੈਦਾਨੀ ਖੰਡ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਖਾਸ ਲਾਈਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਹੱਦਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਭਾਗ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੋਏ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਕੁਦਰਤੀ ਭੰਡਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ :

(ੳ) ਜਨਮ (Origin) :

(1) ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹੀ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(2) ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਹਰ ਸਾਲ ਦੇ ਜਮਾਅ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(3) ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਬਣਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ, ਦਰਾੜ ਘਾਟੀਆਂ ਤੇ ਅਪਭਰੰਸ਼ (Faulting) ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਿਮਾਲਿਆ ਲੜੀਆਂ ਦੇ ਵਲੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਬਾਅ ਨਾਲ ਬਣੀਆਂ ਹਨ।

(4) ਤੱਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਘਾਟਾਂ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਲਿਆ ਕੇ ਵਿਛਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ।

(ਅ) ਕੁਦਰਤੀ ਭੰਡਾਰ (Natural Reserves) :

(1) ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਉੱਚੇ ਭਾਗ ਨਾਲ ਢਕੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਕੁਦਰਤੀ ਜਲ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੰਡਾਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਢਲਾਨਾਂ ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਡੈਮ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਹੀ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਜਾਊ ਨਦੀ ਘਾਟੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਉੱਗੇ ਨਰਮ ਲੱਕੜ ਦੇ ਵਣ ਬਾਲਣ, ਦਵਾਈਆਂ ਤੇ ਫ਼ਰਨੀਚਰ ਆਦਿ ਲਈ ਉੱਤਮ ਸੋਮਾ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਰਬਤਾਂ ਤੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਰਮਣੀਕ ਸਿਹਤ ਵਰਧਕ ਸਥਾਨ, ਦੁਰਲਭ ਜੰਗਲੀ-ਜੀਵ ਜੰਤੂ, ਪਹਾੜੀ ਫਲ, ਜੜ੍ਹੀ ਬੂਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸੈਲਾਨੀ ਖੇਡਾਂ ਆਦਿ ਇਹਨਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉੱਤਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀ ਦੀਵਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਸਰਦੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਸਮੇਂ ਏਸ਼ੀਆ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਮੱਧਵਰਤੀ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਠੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ੀਤ ਪੌਣਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਮੈਦਾਨੀ ਤੇ ਪਠਾਰੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਮਾਲ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(2) ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਉੱਤਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਦੇਸ਼ ਦੀ 40% ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਮਿੱਟੀ, ਢੁਕਵੀਂ ਜਲਵਾਯੂ ਅਤੇ ਪੱਧਰੇ ਧਰਾਤਲ ਨੇ ਦਰਿਆਵਾਂ, ਨਹਿਰਾਂ, ਸੜਕਾਂ, ਰੇਲਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਲਈ ਅਤੇ ਸੰਘਣੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰ ਅੰਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵੱਡਮੁਲਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭੁੱਖਮਰੀ ਅਤੇ ਕਾਲ ਜਿਹੀਆਂ ਮਹਾਂਮਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਦਰਿਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼, ਹਰਦੁਆਰ, ਮਥੁਰਾ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਅਯੁੱਧਿਆ ਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਜਿਹੇ ਸਥਾਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੂਫ਼ੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮੈਦਾਨੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ, ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ, ਮਹਾਂਵੀਰ ਜੈਨ ਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਏ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਤੇ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁਗ਼ਲ ਹਾਕਮ ਇਹਨਾਂ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸੇ ਕਸਬਿਆਂ ਤੋਂ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ।

(3) ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਸਮੋਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋਹਾ, ਕੋਲਾ, ਅਬਰਕ, ਮੈਂਗਨੀਜ਼, ਬਾਕਸਾਈਟ, ਤਾਂਬਾ ਜਿਹੇ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੰਡਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਯੋਗ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਲਾਵੇ ਦੀ ਮਿੱਟੀਆਂ ਕਪਾਹ ਲਈ ਅਤੇ

ਲੈਟਰਾਈਟ ਮਿੱਟੀਆਂ ਚਾਹ, ਕਾਹਵਾ ਅਤੇ ਰਬੜ ਲਈ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਉੱਘਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਟੀਕ, ਸੰਦਲ ਤੇ ਪਤਝੜੀ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸ਼ਰਤ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤੀ ਲੱਕੜ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਠਾਰ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਘਾਟਾਂ ਤੇ ਬਣੇ ਝਰਨੇ ਤੇ ਡੈਮ ਤੱਟੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਿਜਲੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(4) ਦੇਸ਼ ਦੇ ਤੱਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਦੀਪ ਵਧੀਆ ਚੌਲ, ਖਜੂਰ, ਨਾਰੀਅਲ, ਮਸਾਲੇ, ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ, ਅਦਰਕ, ਲੌਂਗ, ਇਲਾਇਚੀ ਜਿਹੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਪਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮੱਛੀਆਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਬਣੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੋਆ, ਮੁੰਬਈ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਤੇ ਓਡੀਸ਼ਾ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੀਚ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੈਲਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਨਮਕ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭੌਤਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪੂਰਣ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਤੰਦਰੁਸਤ ਤੇ ਸਜੀਵ ਕੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀਆਂ ਪੂਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਪੂਰਕ ਹਨ।

ਅਭਿਆਸ

I. ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਇਕ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

1. ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਵੰਡ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
2. ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਕੀ ਹੈ ?
3. ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ?
4. ਟਰਾਂਸ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਚੋਟੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
5. ਮਹਾਨ ਹਿਮਾਲਿਆ ਵਿੱਚ 8000 ਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।
6. ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੁਆਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
7. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਰਾੜ ਘਾਟੀਆਂ ਕਿੱਥੇ ਸਥਿਤ ਹਨ ?
8. ਡੈਲਟਾ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?
9. ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁੱਖ ਡੈਲਟਾਈ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
10. ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਦਰੇ ਜਾਂ ਰਸਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ?
11. ਛੋਟੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਪਰਬਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
12. ਛੋਟੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਿਹਤਵਰਧਕ ਘਾਟੀਆਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ?

13. ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਦੂਨ ਘਾਟੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।

14. ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਪੂਰਬੀ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।

15. ਉੱਤਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਭੂ-ਆਕਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ?

16. ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਦੋਆਬ (Inter-fluves) ਖੇਤਰ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਬਣਦੇ ਹਨ ?

17. ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਆਕਾਰ ਕੀ ਹੈ ?

18. ਅਰਾਵਲੀ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।

19. ਮੈਸੂਰ ਦੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਉਪ-ਭਾਗ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?

20. ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।

21. ਪੂਰਬੀ ਘਾਟ ਦੀਆਂ ਦੱਖਣੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।

22. ਅਨਾਇਮੁਦੀ ਦੀ ਗੰਢ ਤੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਆ ਕੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ?

23. ਦੱਖਣੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਪਰਬਤੀ ਸਿਹਤਵਰਧਕ ਸਥਾਨ (Hill Stations) ਮਿਲਦੇ ਹਨ ?

24. ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਉਪ-ਭਾਗ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?

25. ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਦੇ ਦੀਪਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।

26. ਦੇਸ਼ ਦੇ ਤੱਟਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਦੀਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ?

27. ਦੇਸ਼ ਦਾ ਦੱਖਣੀ ਸੀਮਾ-ਬਿੰਦੂ ਕਿੱਥੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ?

28. ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੇ ਕੋਈ ਪੰਜ ਫਾਇਦੇ ਦੱਸੋ।

29. ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਸਰ ਦੱਸੋ।

30. ਤੱਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਲਾਭ ਦੱਸੋ।

II. ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰ ਦਿਓ—

1. ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਉਠਾਨਾਂ (Uplifts) ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਦੋ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੱਸੋ।
2. ਕੀ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਤੇ ਦੱਖਣ ਦੀ ਪਠਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ?
3. ਕੀ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਅਜੇ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਜੁਆਨ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹਨ ?
4. ਮਹਾਨ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਧਰਾਤਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
5. ਉੱਤਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਜਲੋਢੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਹੈ ?
6. ਥਾਰ ਮਾਰੂਥਲ ਤੇ ਇਕ ਭੂਗੋਲਿਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
7. ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੀਪਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੇ ਚਿੱਤਰ ਸਮੇਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

8. ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕੀ ਦੇਣ ਹੈ ?

9. ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਤੰਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਡੈਲਟਾਈ ਨਿਖੇਪ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ? ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

10. ਹਿਮਾਲਿਆਈ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ?

11. ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਦੇਸ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਭੌਤਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ?

12. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ—

    I. ਤਰਾਈ ਤੇ ਭਾਬਰ

    II. ਬਾਂਗਰ ਤੇ ਖਾਡਰ

    III. ਚੋਅ ਤੇ ਬੰਜਰ ਭੂਮੀ

    IV. ਐਸਕੂਰੀ ਤੇ ਡੈਲਟਾ

III. ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿਓ—

1. ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰੋ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਭਾਗ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

2. ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਬਣਤਰ ਤੇ ਇਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ ਅਤੇ ਦੱਸੋ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਅਜੇ ਉੱਚੇ ਉੱਠ ਰਹੇ ਹਨ ?

3. ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰੋ।

4. ਸਕੈਚ ਨਕਸ਼ੇ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰੋ ਤੇ ਹਰੇਕ ਉਪ-ਭਾਗ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।

5. ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ, ਜਨਮ ਤੇ ਖੇਤਰੀ ਵੰਡ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵੇਰਵਾ ਦਿਓ।

6. ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਧਰਾਤਲੀ ਰਚਨਾ ਕੀ ਹੈ ? ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਢਾਲ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਉਪ-ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਦਿਓ।

7. ਹਿਮਾਲਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਧਰਾਤਲੀ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰੋ ਤੇ ਅੰਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।

8. ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿਮਾਲਿਆਈ ਉਪ-ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੀ ਚਿੱਤਰ ਸਮੇਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

9. ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆਂ ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ—

   (ੳ) ਵਿੰਧੀਆਚਲ (ਅ) ਸਤਪੁੜਾ (ੲ) ਅਰਾਵਲੀ ਪਰਬਤ (ਸ) ਮਾਲਵਾ ਪਠਾਰ ਤੇ (ਹ) ਨੀਲਗਿਰੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ।

10. "ਕੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਭੌਤਿਕ ਹਿੱਸੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਬਣਦੇ ਹਨ ?" ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

IV. ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਤੇ ਦਰਸਾਓ—

1. ਕਰਾਕੋਰਮ, ਜਾਸਕਰ, ਕੈਲਾਸ਼, ਪੀਰ ਪੰਜਾਲ ਤੇ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਰਬਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ
2. ਮਾਲਵਾ, ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ, ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਤੇ ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਦੇ ਪਠਾਰੀ ਖੇਤਰ
3. ਕੋਰੋਮੰਡਲ, ਕੋਂਕਣ ਤੇ ਮਾਲਾਬਾਰ ਤੱਟਵਰਤੀ ਹਿੱਸੇ
4. ਥਾਲ ਘਾਟ, ਬੋਰ ਘਾਟ ਤੇ ਪਾਲ ਘਾਟ ਦੇ ਰਸਤੇ
5. ਜ਼ੋਜੀਲਾ, ਨਾਥੁਲਾ, ਜਲੇਪਲਾ ਤੇ ਸ਼ਿਪਕੀਲਾ ਦੱਰੇ
6. ਅਰਾਵਲੀ, ਪਾਲਕੌਂਡਾ, ਅਨਾਇਮਲਾਇ ਤੇ ਲੁਸ਼ਾਈ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ
7. ਮਾਊਂਟ ਅਬੂ, ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ, ਸ਼ਿਮਲਾ, ਕੋਡਾਇਕਨਾਲ, ਜੋਗ ਫਾਲ ਅਤੇ ਚਾਰ ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਕੇਂਦਰ
8. ਮਾਉਂਟ ਐਵਰੈਸਟ, ਨੰਦਾ ਦੇਵੀ, ਕੰਚਨਜੰਗਾ, ਮਾਊਂਟ K2 ਗਾਡਵਿਨ ਆਸਟਿਨ, ਪਾਰਸਨਾਥ, ਕੁਦਰੇ ਮੁੱਖ ਤੇ ਦੋਦਾ ਬੇਟਾ ਪਹਾੜੀ ਚੋਟੀਆਂ।

ਪਾਠ 3

ਜਲਵਾਯੂ

'ਜਲਵਾਯੂ' ਜਾਂ 'ਪੌਣਪਾਣੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਮੌਸਮੀ ਹਾਲਤਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ, ਉੱਥੇ ਵਹਿ ਰਹੀ ਹਵਾ (ਵਾਯੂ) ਵਿੱਚ ਨਮੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਕਿੰਨੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਤਰਾ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਧਰਾਤਲੀ ਭਿੰਨਤਾ, ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਫਾਸਲਾ ਅਤੇ ਭੂਮੱਧ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਜਿਹੇ ਤਿੰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਧਰਾਤਲੀ ਇਕਾਈਆਂ, ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਕਰਕ ਰੇਖਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਸਦੇ ਜਲਵਾਯੂ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਰਾਤਲੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਸਦੇ ਤਾਪਮਾਨ, ਵਰਖਾ, ਤੂਫ਼ਾਨ, ਪੌਣਾਂ ਤੇ ਬੱਦਲਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਖੇਤਰੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ (Regional Differences) :

(*i*) ਤਾਪਮਾਨ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਉੱਚੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਵਸੇ ਕਾਰਗਿਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਰਾਸ ਨਾਮ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ – 45° ਸੈਲਸੀਅਸ ਤੱਕ ਤਾਪਮਾਨ ਗਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਚੇਨੱਈ (ਮਦਰਾਸ) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ 20° ਸੈਲਸੀਅਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਾਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਰਾਵਲੀ ਪਰਬਤਾਂ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਤਾਪਮਾਨ 50° ਸੈਲਸੀਅਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 20° ਸੈਲਸੀਅਸ ਤੱਕ ਤਾਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(*ii*) ਵਰਖਾ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਖਾਸੀ ਦੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚਿਰਾਪੂੰਜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੈਂਦੇ ਪਿੰਡ ਮਾਸਿਨਰਮ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਔਸਤ ਸਲਾਨਾ ਵਰਖਾ 1080 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਥਾਰ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿੱਚ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਕੇਵਲ 12 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਾਵਲੀ ਪਰਬਤਾਂ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀ ਵਰਖਾ ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਿਰਾਪੂੰਜੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(*iii*) ਬਾੜ੍ਹਮੇਰ ਅਤੇ ਜੈਸਲਮੇਰ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਲੋਕ ਬੱਦਲਾਂ ਲਈ ਤਰਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਮੇਘਾਲਿਆ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਆਕਾਸ਼ ਬੱਦਲਾਂ (ਮੇਘਾਂ) ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(*iv*) ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੁੰਬਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤੱਟੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਮ ਜਲਵਾਯੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਜਲਵਾਯੂ ਅੱਤ ਦੀ ਕਠੋਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸਰਦੀਆਂ ਅੱਤ ਸਰਦ ਅਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਅੱਤ ਗਰਮ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਲਵਾਯੂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ (Factors Controlling the Climate) : ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਕਰਕ ਰੇਖਾ ਇਸ ਦੇ ਜਲਵਾਯੂ ਨੂੰ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਰਕ ਰੇਖਾ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਭੂਮੱਧ ਰੇਖਾ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਰਦੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਜਲਵਾਯੂ ਊਸ਼ਣ ਖੰਡ (Tropical Zone) ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਊਸ਼ਣ ਰੇਖਾ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਘੱਟ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਸਰਦੀ ਤੇ ਗਰਮੀ ਦੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜਲਵਾਯੂ ਉਪ-ਊਸ਼ਣ ਕਿਸਮ (Sub-

Tropical Type) ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(*i*) ਭੂਮੱਧ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਦੂਰੀ (Distance from Equator) : ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਧਰਤੀ ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਗੋਲਾਅਰਧ ਵਿੱਚ ਭੂਮੱਧ ਰੇਖਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਤਾਪਮਾਨ ਉੱਚਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਗਰਮ ਜਲਵਾਯੂ ਵਾਲਾ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(*ii*) ਧਰਾਤਲ (Relief) : ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਪੂਰਬ-ਪੱਛਮੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੀ ਉੱਚੀ ਲੜੀ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਲਵਾਯੂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਹ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਮੱਧਵਰਤੀ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬਰਫ਼ੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ੀਤ ਲਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਪਮਾਨ ਜਮਾਓ ਦਰਜੇ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ, ਇਹ ਲੜੀ ਉੱਚੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖਾੜੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗਾਂ ਵੱਲ ਮੋੜ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਅੱਤ ਦੇ ਗਰਮ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪੌਣਾਂ ਨਾਲ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਦੀਆਂ ਢਲਾਨਾਂ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਦੱਖਣ ਦੀ ਪਠਾਰ ਅਤੇ ਟ੍ਰਾਂਸ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਪੌਣ ਵਿਮੁੱਖੀ ਢਲਾਨ (Leaward Side) ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਰਖਾ ਓਟ ਖਿੱਤੇ (Rain Shadow Zone) ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਾਵਲੀ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰ ਵੀ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਉੱਤਰ-ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਰਖਾ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਮਾਨਸੂਨੀ ਜਲਵਾਯੂ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੱਤ ਹੈ।

(*iii*) ਵਾਯੂ ਦਾਬ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Air Pressure System) : ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਸਾਰ ਹੀ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਉੱਤਰੀ ਗੋਲਾਅਰਧ ਵਿੱਚ ਕਰਕ ਰੇਖਾ ਵੱਲ ਵੱਧਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਵੀ ਵੱਧਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਪਮਾਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉੱਤਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹਵਾ ਦੇ ਦਬਾਅ (994 ਮਿਲੀਬਾਰ) ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਉਸ਼ਣ ਸੁਮੇਲ ਖੇਤਰ (Inter-Tropical Convergence Zone) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹੀ ਮੈਦਾਨੀ ਭਾਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੰਡੇ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਵੱਧ ਦਬਾਅ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਘੱਟ ਦਬਾਅ-ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(*iv*) ਮੌਸਮੀ ਪੌਣਾਂ (Seasonal Winds) :

(ੳ) ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਰਮੀ ਅਤੇ ਸਰਦੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਸਮੇਂ ਹਵਾ ਦੇ ਦਬਾਅ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਮੌਸਮੀ ਪੌਣਾਂ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ 6 ਮਹੀਨੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਥੱਲ ਵੱਲ ਚਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੌਣਾਂ ਗਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਲ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ 6 ਮਹੀਨੇ ਥੱਲ ਤੋਂ ਜਲ ਵੱਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੌਣਾਂ ਠੰਡੀਆਂ ਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪੌਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਮੌਸਮ ਬਣਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਮੌਸਮੀ ਜਾਂ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਧਰਾਤਲ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਵਹਿਣ ਵਾਲੀ ਉੱਪਰਲੀ ਹਵਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰੀ ਚੱਕਰ (Upper Air Circulation) ਵੀ

ਅਸਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੈਟ ਸਟ੍ਰੀਮ (Jet Stream) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਠੰਡੀ ਅਤੇ ਵੱਧ ਦਬਾਅ ਵਾਲੀ ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਲੜੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤਿੱਬਤ ਦੀ ਪਠਾਰ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ 25° ਉੱਤਰੀ ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼ ਤੱਕ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਚੱਕਰਵਾਤ ਅਤੇ ਰੁਮਸਾਗਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਮੌਸਮੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਭਰਪੂਰ ਵਰਖਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(*v*) ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੀ ਨੇੜਤਾ (Proximity to Indian Ocean) : ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਲਵਾਯੂ ਤੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਨੇ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਛੱਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੀ ਪੱਧਰੀ ਸਤਹਿ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਭੂਮੱਧ ਰੇਖਾ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਪੂਰੀ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੌਣਾਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਨਮੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਖਿੰਡਾ ਕੇ ਪੂਰੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਪਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਖਾੜੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਰੋਮੰਡਲ ਤੱਟ ਤੇ ਬਾਰਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਥੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਚੱਕਰਵਾਤ ਵੀ ਭਾਰੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਭਾਗ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤੱਟੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਰੀ ਜਲਵਾਯੂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਗਰਮੀ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਸਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਦੱਸੇ ਕਾਰਣਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗਰਮ/ਊਸ਼ਣ ਮਾਨਸੂਨੀ ਖੰਡ (Tropical Monsoon Region) ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਮਾਨਸੂਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ
(Indian Monsoon System)

'ਮਾਨਸੂਨ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਜਨਮ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੌਸਮ (Mausam) ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਮੌਸਮ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਪੌਣ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ (ਤਾਪਮਾਨ, ਨਮੀ, ਦਬਾਅ, ਦਿਸ਼ਾ) ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬਦਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੌਣਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੌਸਮੀ ਜਾਂ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੌਣ ਚੱਕਰ ਧਰਤੀ ਤੇ 20° ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 35° ਉੱਤਰੀ ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼ ਤੱਕ ਦੇ ਊਸ਼ਣ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੌਣ ਚੱਕਰ ਦਾ ਜਨਮ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਤਾਪਅੰਤਰ ਵਿੱਚ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਆਉਂਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭੂਮੱਧ ਰੇਖਾ ਦੀ ਘੱਟ ਦਬਾਅ ਦੀ ਪੱਟੀ ਕਰਕ ਰੇਖਾ ਵੱਲ ਸਰਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਪੱਟੀ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਊਸ਼ਣ ਸੁਮੇਲ ਖੰਡ (Inter Tropical Convergence Zone–ITCZ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਘੱਟ ਵਾਯੂ-ਦਾਬ ਨੂੰ ਭਰਨ ਲਈ ਦੱਖਣੀ ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਵਪਾਰਕ ਪੌਣਾਂ ਭੂਮੱਧ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਦੈਨਿਕ ਗਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਘੜੀ ਦੀਆਂ ਸੂਈਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਣ ਤੋਂ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੌਣਾਂ ਲੰਮਾ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੀ ਜੂਨ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸੂਨੀ ਧਮਾਕਾ ਜਾਂ ਮਾਨਸੂਨਾਂ ਦਾ ਫੱਟਣਾ (Monson Burst) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਜੂਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕੇਰਲਾ ਤੱਟ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਵਾ ਜਦੋਂ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਮੱਧਮ ਦਰਜੇ ਦੀ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰਵ-ਮਾਨਸੂਨ (Pre-Monsoon) ਵਰਖਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੂਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੱਧ ਸਤੰਬਰ ਤੱਕ ਇਹੀ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵਰਖਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਵਰਖਾ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਤਾਪ ਅੰਤਰ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹਨਾਂ ਪੌਣਾਂ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉੱਪਰਲੀ ਹਵਾ ਵਿਚਲੇ ਸੰਚਾਰੀ ਚੱਕਰ (Upper Air Circulation) ਕਰਕੇ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੱਕ ਆਮਦ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਵਗ ਰਹੀ ਜੈਟ ਸਟ੍ਰੀਮ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਹ ਪੌਣਾਂ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਖਾ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੀਸਰਾ ਅਤੇ ਅਜੋਕਾ ਕਾਰਨ ਚਿੱਲੀ ਦੇ ਤੱਟ ਦੇ ਕੋਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਵਹਿਣ ਵਾਲੀ ਐਲ ਨੀਨੋ ਨਾਂ ਦੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਧਾਰਾ (El Nino Current) ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੜਤਾਲ ਹੋਣੀ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਮਾਨਸੂਨੀ ਵਰਖਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ (Characteristics of Monsoonal Rainfall)

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਔਸਤ ਸਲਾਨਾ ਵਰਖਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ 118 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਦੇ ਲਗਪਗ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਲਗਪਗ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਨਸੂਨੀ ਵਰਖਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ :

(*i*) ਵਰਖਾ ਦੀ ਰੁੱਤ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ (Rainy Season & Quantity) : ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਧੇਰੀ ਵਰਖਾ ਦਾ 87% ਹਿੱਸਾ ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤੰਬਰ ਤੱਕ ਦੀ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦਾ 13% ਮਾਨਸੂਨ ਰੁੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ (Post Monsoon Season) ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੱਕਰਵਾਤਾਂ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੀਆਂ ਪੌਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ 74% ਵਰਖਾ, ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ (Rainy Season) ਵਿੱਚ ਜੂਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤੰਬਰ ਤੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(*ii*) ਅਸਥਿਰਤਾ (Variability) : ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਵਰਖਾ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਨਾ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਵਰਖਾ ਦੀ ਇਸ ਅਸਥਿਰਤਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਕਸਰ ਭੁੱਖਮਰੀ ਤੇ ਕਾਲ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(*iii*) ਅਸਮਾਨ ਵੰਡ (Unequal Distribution) : ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਰਖਾ ਦੀ ਵੰਡ ਇਕ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਦੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਢਲਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮੇਘਾਲਿਆ ਤੇ ਆਸਾਮ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ 250 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਪੱਛਮੀ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ 25 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(*iv*) ਅਨਿਸਚਿਤਤਾ (Uncertainity) : ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸੂਨੀ ਵਰਖਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਦੇ ਤਾਂ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੜ੍ਹ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਇਹ ਵਰਖਾ ਇੰਨੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਨਿਸਚਿਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੋਕਾ ਪੈ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਫ਼ਸਲਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਾਲ ਲਈ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਨਹਿਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(*v*) ਖੁਸ਼ਕ ਅੰਤਰਾਲ (Dry Spells) : ਕਈ ਵਾਰ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸੂਨੀ ਵਰਖਾ ਲਗਾਤਾਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਜਾਂ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਫ਼ਰਕ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਰਖਾ ਚੱਕਰ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਸਮਾਂ (Long & Dry Spell) ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੁਸ਼ਕ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸੂਨੀ

ਰੁਕਾਵਟ (Monsoonal Break) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਖਾੜੀ ਬੰਗਾਲ ਜਾਂ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਊਸ਼ਣ ਚੱਕਰਵਾਤਾਂ (Tropical Cyclones) ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

***(vi)* ਪਰਬਤੀ ਵਰਖਾ (Orographic Rainfall) :** ਮਾਨਸੂਨੀ ਵਰਖਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਮੀ ਵਾਲੀ ਪੌਣ ਦੁਆਰਾ ਪਰਬਤਾਂ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨੀ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉੱਚਾਈ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਠੰਡੀ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਰਬਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਪੌਣ ਮੁੱਖੀ ਢਲਾਨਾਂ (Windward Sides) ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਬਤਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਪੌਣ ਵਿਮੁੱਖੀ ਢਲਾਨਾਂ (Leaward Sides) ਵਰਖਾ ਓਟ ਖਿੱਤੇ (Rain Shadow Zone) ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

***(vii)* ਮੋਹਲੇਧਾਰ ਵਰਖਾ (Torrential Rain) :** ਮਾਨਸੂਨੀ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਵਰਖਾ ਅਕਸਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਹਾਵਤ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਰਖਾ ਪੈਂਦੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਗਿਰਦੀ ਹੈ (It never rains in India but it pours.)।

ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ ਦੀ ਵੰਡ (Distribution of Annual Rainfall in India)

ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੇਤਰੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਲਵਾਯੂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦੱਖਣੀ ਢਲਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਦੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਢਲਾਨਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਵਰਖਾ; ਦੱਖਣੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਹਣ ਵਰਖਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੱਕਰਵਾਤੀ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਪਹਾੜੀ ਵਰਖਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਲ ਦੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਦੇਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਵਰਖਾ ਦੀ ਅਸਮਾਨ ਵੰਡ ਹੋਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਤੇ ਪਰਬਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਅਸਰ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਔਸਤ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ 118 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਖਾ ਮੇਘਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ 1000 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਥਾਰ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 20 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਰਖਾ ਦੀ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੰਜ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਨਕਸ਼ਾ) :

(ੳ) ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ (200 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੱਧ)

(ਅ) ਵੱਧ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ (150 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 200 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੱਕ)

(ੲ) ਦਰਮਿਆਨੀ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ (100 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 150 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੱਕ)

(ਸ) ਘੱਟ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ (50 ਤੋਂ 100 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੱਕ)

(ਹ) ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ (50 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ)

(ੳ) ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ (Regions with Heavy Rainfall) : ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਖੇਤਰ ਤੰਗ ਪੱਟੀਆਂ (Narrow Belts) ਵਾਲੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ 200 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

(i) ਦਾਦਰਾ ਨਗਰ ਤੇ ਹਵੇਲੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ (ਤਿਰੂਵੰਤਪੁਰਮ) ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਤੰਗ ਪੱਟੀ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਦੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਢਲਾਨਾਂ ਤੇ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੱਖਣੀ–ਪੱਛਮੀ

ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੱਟੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਸਾਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕੋਂਕਣ, ਕਨਾਰਾ ਅਤੇ ਮਾਲਾਬਾਰ ਦੇ ਤੱਟਾਂ ਤੇ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ (ਮਈ ਤੋਂ ਅਕਤੂਬਰ ਤੱਕ) ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

(*ii*) ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਵੱਡਾ ਖੇਤਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ; ਬੰਗਾਲ ਦੁਆਰ; ਆਸਾਮ ਦੀ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਹੇਠਲੀ ਤੇ ਮੱਧਵਰਤੀ ਘਾਟੀ; ਦੱਖਣੀ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼; ਅਤੇ ਮੇਘਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਦੀ ਪਠਾਰ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਦੀਆਂ ਢਲਾਨਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਠਾਰ ਤੇ ਚਿਰਾਪੂੰਜੀ ਵਿਖੇ (1087 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ) ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸਥਿਤ ਮਸੀਨਰਮ (Mawsynrem) (1141 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ) ਪਿੰਡ ਜਿਹੇ ਸਥਾਨ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਹਨ। ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤੰਬਰ ਤੱਕ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਸਲਾਨਾ ਵਰਖਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ 250 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(*iii*) ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਅੰਡੇਮਾਨ ਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ਦੀਪ ਜਿਹੇ ਦੀਪ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਵੱਧ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ (Regions with High Rainfall) : ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਤਿੰਨ ਅਜਿਹੇ ਖੇਤਰ ਹਨ ਜਿੱਥੇ 150 ਤੋਂ 200 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੱਕ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(*i*) ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤੰਗ ਪੱਟੀ 20 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉੱਤਰ-ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਤਾਪਤੀ ਨਦੀ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੇਰਲਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ।

(*ii*) ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਵਾਲੀ ਦੂਸਰੀ ਪੱਟੀ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਦੱਖਣੀ ਢਲਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੁਮਾਉਂ ਹਿਮਾਲਿਆ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਆਸਾਮ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਘਾਟੀ ਤੱਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ।

(*iii*) ਤੀਸਰੀ ਉੱਤਰ-ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਪੱਟੀ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ, ਮਨੀਪੁਰ ਅਤੇ ਮਿਕਿਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ 200 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਦਰਮਿਆਨੀ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ (Regions with Moderate Rainfall) : ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ 100 ਤੋਂ 150 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੱਕ ਘੱਟ ਭਰੋਸੇ ਵਾਲੀ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਦਰਮਿਆਨੇ ਦਰਜੇ ਵਾਲੀ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(*i*) ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਖੇਤਰ ਓਡੀਸ਼ਾ, ਉੱਤਰੀ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਪੂਰਬੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੰਗ ਪੱਟੀ ਰਾਹੀਂ ਜੰਮੂ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 100 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਦੀ ਸਮਵਰਖਾ ਰੇਖਾ (Isohyte) ਦੁਆਰਾ ਸੀਮਾਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਨਾਗਪੁਰ ਦੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖਾੜੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਚੱਕਰਵਾਤ ਮਿਲਕੇ ਵਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(*ii*) ਦਰਮਿਆਨੀ ਵਰਖਾ ਵਾਲੀ ਦੂਸਰੀ ਪੱਟੀ ਤੇ 80 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਵਿੱਚ ਨੈਲੋਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਪੁਆਇੰਟ ਕੈਲੀਮੇਰੇ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਰੋਮੰਡਲ ਤੱਟ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੱਟੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਸਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਰੁੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਰਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੀਆਂ ਮੌਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਅਧਿਕ ਵਰਖਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

(*iii*) ਤੀਸਰੀ ਲੰਬੀ ਪੱਟੀ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਦੀਆਂ ਪੂਰਬੀ ਢਲਾਨਾਂ ਤੇ ਨਰਮਦਾ ਨਦੀ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ ਤੱਕ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਉਤਰਦੇ ਹੋਏ ਕਾਫੀ ਵਰਖਾ ਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਸ) ਘੱਟ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ (Regions with Low Rainfall) : ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ਦੇ ਉਹ ਅਰਧ ਖੁਸ਼ਕ ਖੇਤਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਔਸਤਨ 50 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 100 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੱਕ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਜੰਮੂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਧੁਰ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ ਤੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਪੂਰਬੀ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਪੂਰਬੀ ਗੁਜਰਾਤ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ, ਕਰਨਾਟਕ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਖੇਤਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਵਰਖਾ ਓਟ ਖਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਧਰਾਤਲੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਹੀ ਉੱਚਾਈ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਹੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਹ) ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ (Regions with Scanty Rainfall) : ਇਹਨਾਂ ਖੁਸ਼ਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ 50 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਸਕਰ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਸਥਿਤ ਲੱਦਾਖ ਤੋਂ ਕਰਾਕੋਰਮ ਤੱਕ ਦਾ ਖੇਤਰ; ਕੱਛ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਖੇਤਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੱਖਣ ਦੀ ਪਠਾਰ ਵਿੱਚ ਲਗਪਗ 100 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ-ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਪੱਟੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਦੀਆਂ ਪੂਰਬੀ ਢਲਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਤਪੁੜਾ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਕਰਨਾਟਕ ਤੇ ਮੱਧਵਰਤੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਰਨੂਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਤੱਕ ਆ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਖਾ ਓਟ ਖਿੱਤੇ ਹਨ। ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਚਲੀ ਹੋਈ ਗਰਮ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਹਵਾ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਦੇ ਨਾਲ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਵਰਖਾ ਰਹਿਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਖਾੜੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨਮੀ ਛੱਡ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ਕ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਝੁਕਾਅ ਮਿਲਦੇ ਹਨ—

(1) ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੱਛਮ ਜਾਂ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵਰਖਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਘੱਟਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(2) ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਘਾਟਾਂ ਤੋਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਗਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੀ ਵਰਖਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(3) ਪੌਣ ਮੁੱਖੀ ਢਲਾਨਾਂ ਤੇ ਵੱਧ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਰੁੱਤ ਚੱਕਰ

(Rhythm of Seasons)

ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਦਿਸ਼ਾ ਬਦਲਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਰੁੱਤ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਮੌਸਮ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਸਾਲ ਦੇ ਜਲਵਾਯੂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਪੌਣਾਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚਾਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੌਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

(1) ਸਰਦ ਮੌਸਮ ਦੀ ਰੁੱਤ (ਮੱਧ ਦਸੰਬਰ ਤੋਂ ਫਰਵਰੀ ਤੱਕ)

ਸਾਰਣੀ 3.1 ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਤਾਪਮਾਨ ਅਤੇ ਵਰਖ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਕੜੇ

ਸਾਰਣੀ 3.1 ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਤਾਪਮਾਨ ਅਤੇ ਵਰਖ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਕੜੇ

(ਔਸਤ – ਮਾਸਿਕ ਤਾਪਮਾਨ ਸੈਲਸੀਅਸ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਔਸਤ ਵਰਖਾ ਸੈਂਟੀਮੀਟਰਾਂ ਵਿੱਚ)

ਸਥਾਨ	ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼	ਉੱਚਾਈ (ਮੀਟਰਾਂ ਵਿੱਚ)	ਜਨਵਰੀ	ਫਰਵਰੀ	ਮਾਰਚ	ਅਪ੍ਰੈਲ	ਮਈ	ਜੂਨ	ਜੁਲਾਈ	ਅਗਸਤ	ਸਤੰਬਰ		ਨਵੰਬਰ	ਦਸੰਬਰ	ਵਾਰਸ਼ਿਕ (ਔਸਤ ਵਰਖਾ)
ਬੰਗਲੁਰੂ	12°58′ਉ. °ਸੇ.	909	20.5	22.7	25.2	27.1	26.7	24.2	23.0	23.0	23.1	22.9	18.9	20.2	
	ਸੈਂ.ਮੀ.		0.7	0.9	1.1	4.5	10.7	7.1	11.1	13.7	16.4	15.3	6.1	1.3	88.9
ਬੰਬਈ (ਮੁੰਬਈ)	19°ਉ. °ਸੇ.	11	24.4	24.4	26.7	28.3	30.0	28.9	27.2	27.2	27.2	27.8	27.2	15.0	
	ਸੈਂ.ਮੀ.		0.2	0.2	—	—	1.8	50.6	61.0	36.9	26.9	4.8	1.0	—	183.4
ਕੋਲਕਾਤਾ	22°34′ਉ. °ਸੇ.	6	19.6	22.0	27.1	30.1	30.4	29.9	28.9	28.8	28.9	27.6	23.4	19.7	
	ਸੈਂ.ਮੀ.		1.2	2.8	3.4	5.1	13.4	29.0	31.1	33.4	25.3	12.7	2.7	0.4	162.5
ਦਿੱਲੀ	29°ਉ. °ਸੇ.	219	14.4	16.7	23.3	30.0	33.3	33.3	30.0	29.4	28.9	25.6	19.4	15.6	
	ਸੈਂ.ਮੀ.		2.5	1.5	1.3	1.0	1.8	7.4	19.3	17.8	11.9	1.3	0.2	1.0	67.0
ਜੋਧਪੁਰ	26°18′ਉ. °ਸੇ.	244	16.8	19.2	26.6	29.8	33.3	33.9	31.3	29.0	29.1	27.0	20.1	14.9	
	ਸੈਂ.ਮੀ.		0.5	0.6	0.3	0.3	1.0	3.1	10.8	13.1	5.7	0.8	0.2	0.2	36.6
ਮਦਰਾਸ (ਚੇੱਨਈ)	13°9′ਉ. °ਸੇ.	7	24.5	25.7	27.7	30.4	33.0	32.5	31.0	30.2	29.8	28.0	25.9	24.7	
	ਸੈਂ.ਮੀ.		4.6	1.3	1.3	1.8	3.8	4.5	8.7	11.3	11.9	30.6	35.0	13.9	128.6
ਨਾਗਪੁਰ	21°9′ਉ. °ਸੇ.	312	21.5	23.9	28.3	32.7	35.5	32.0	27.7	27.3	27.9	26.7	23.1	20.7	
	ਸੈਂ.ਮੀ.		1.1	2.3	1.7	1.6	2.1	22.2	37.6	28.6	18.5	5.5	2.0	1.0	124.2
ਸ਼ਿਲਾਂਗ	24°34′ਉ. °ਸੇ.	1461	9.8	11.3	15.9	18.5	19.2	20.5	21.1	20.9	20.0	17.2	13.3	10.4	
	ਸੈਂ.ਮੀ.		1.4	2.9	5.6	14.6	29.5	47.6	35.9	34.2	30.2	18.8	3.8	0.6	225.3
ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ (ਤਿਰੂਵੰਤਪੁਰਮ)	8°29′ਉ. °ਸੇ.	6	26.7	27.3	28.3	28.7	28.6	26.6	26.2	26.2	26.5	26.7	26.6	26.5	
	ਸੈਂ.ਮੀ.		2.3	2.1	3.7	10.6	20.8	35.6	22.3	14.6	13.8	27.3	20.6	7.5	181.2
ਲੇਹ	34°ਉ. °ਸੇ.	3506	–8.5	–7.2	–0.6	6.1	10.0	14.4	17.2	16.1	12.2	6.1	0.0	–5.6	
	ਸੈਂ.ਮੀ.		1.0	0.8	0.8	0.5	0.5	0.5	1.3	1.3	0.8	0.5	–	0.5	8.5

(2) ਗਰਮ ਮੌਸਮ ਦੀ ਰੁੱਤ (ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਮੱਧ ਜੂਨ ਤੱਕ)

(3) ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਮੌਸਮ ਦੀ ਰੁੱਤ (ਮੱਧ ਜੂਨ ਤੋਂ ਮੱਧ ਸਤੰਬਰ ਤੱਕ)

(4) ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੀਆਂ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੇ ਮੌਸਮ ਦੀ ਰੁੱਤ (ਮੱਧ ਸਤੰਬਰ ਤੋਂ ਮੱਧ ਦਸੰਬਰ ਤੱਕ)

1. ਸਰਦ ਮੌਸਮ ਰੁੱਤ (The Cold Weather Season) :

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਰੁੱਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰੁੱਤ ਹੇਮੰਤ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਿਰ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਸ਼ੀਤ ਰੁੱਤ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

(ੳ) ਤਾਪਮਾਨ : ਇਸ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਦੱਖਣੀ ਗੋਲਾਅਰਧ ਵਿੱਚ ਮਕਰ ਰੇਖਾ (Tropic of Capricorn) ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਤਾਪਮਾਨ ਲਗਾਤਾਰ ਘੱਟਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 20° ਸੈਲਸੀਅਸ ਦੀ ਸਮਤਾਪ ਰੇਖਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ 20° ਸੈਲਸੀਅਸ ਦੇ ਹੀ ਉੱਤਰੀ ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼ ਤੇ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਪੂਰਬ-ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਮੁੰਬਈ ਅਤੇ ਚੇਨੱਈ ਵਰਗੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਔਸਤ ਤਾਪਮਾਨ 25° ਸੈਲਸੀਅਸ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉੱਤਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਘੱਟ ਕੇ ਕੇਵਲ 10° ਸੈਲਸੀਅਸ ਤੱਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਸਤਲੁਜ-ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਕੜਾਕੇ ਦੀ ਸਰਦੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਜਿਹੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਸ਼ੀਤ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਤਾਪਮਾਨ ਕਦੇ ਕਦੇ ਹਿੰਮ ਅੰਕ (0° ਸੈਂਟੀਗਰੇਡ) ਤੋਂ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਗਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਊਸ਼ਣ ਖੰਡ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਰਦੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

(ਅ) ਦਬਾਅ : ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਤਾਪਮਾਨ ਦੇ ਘੱਟਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਧ ਦਬਾਅ (High Pressure) ਦੇ ਖੇਤਰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਸਰਕਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਇਹ ਖੇਤਰ ਉਪ-ਊਸ਼ਣ ਵੱਧ ਦਬਾਅ ਦੀ ਪੱਟੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ, ਫਾਰਸ ਦੀ ਖਾੜੀ, ਈਰਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੀਨ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਪਾਸ 1020 ਮਿਲੀਬਾਰ ਦੀ ਸਮਦਾਬ ਰੇਖਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿਰੁੱਧ ਚੱਕਰਵਾਤ (Anti cyclone) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਝਾਰਖੰਡ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਰਾਜਾਂ ਤੱਕ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵੱਲ ਘੱਟ ਦਬਾਅ ਵਾਲੀਆਂ 1013 ਮਿਲੀਬਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮਦਾਬ ਰੇਖਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਈ ਵਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਦਬਾਅ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘੱਟ ਦਬਾਅ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ (Depressions) ਦਾ ਦਾਖਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਗੜਬੜੀਆਂ ਜਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ (Western Disturbances) ਜਾਂ ਚੱਕਰਵਾਤ (Cyclones) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਪੌਣਾਂ : ਇਸੀ ਸਮੇਂ ਮੱਧ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵੱਧ ਦਬਾਅ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਥੋਂ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਠੰਡੀਆਂ ਮਹਾਂਦੀਪੀ ਪੌਣਾਂ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਕਈ ਦਰਜੇ ਹੇਠਾਂ ਸਿੱਟ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। 3 ਤੋਂ 5 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪ੍ਰਤੀ ਘੰਟੇ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਵਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਠੰਡੀਆਂ ਪੌਣਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੀਤ ਲਹਿਰ (Cold Wave) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਦੇ ਡੈਲਟਾਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਪੌਣਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਭਾਵ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਦੂਸਰੇ ਧਰਾਤਲ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਪਰਲੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੈਟ ਧਾਰਾ (Jet Stream) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੌਣਾਂ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਪੱਛਮੀ ਪੌਣਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਤਿੱਬਤ ਦੀ ਪਠਾਰ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਉੱਚੇ ਪਰਬਤੀ ਭਾਗ ਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜੈਟ ਧਾਰਾ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਜੈਟ ਧਾਰਾ ਤਿੱਬਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਚਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਜੈਟ ਧਾਰਾ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ 25° ਉੱਤਰੀ ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼ ਤੱਕ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਜੈਟ ਧਾਰਾ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਦੇ ਪਾਸ ਘੱਟ ਦਬਾਅ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਮਹੀਨੇ ਲਗਪਗ ਪੰਜ ਚੱਕਰਵਾਤ ਫਾਰਸ ਦੀ ਖਾੜੀ ਤੋਂ ਉੱਠਦੇ ਹੋਏ ਈਰਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਤਾਪਮਾਨ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੌਣਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਠੰਡੀਆਂ ਪੌਣਾਂ ਵਗਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਸ) ਵਰਖਾ : ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਦੋ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਉੱਤਰੀ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਔਸਤਨ 20 ਤੋਂ 50 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੱਕ ਚੱਕਰਵਾਤੀ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਹਾੜ੍ਹੀ ਦੀ ਫਸਲ (Rabi Crops) ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਫ਼ਾਇਦੇਮੰਦ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਹਿਮਾਚਲ ਤੇ ਕਮਾਊਂ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਫ਼ਬਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਤੱਟੀ ਭਾਗਾਂ ਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਪੌਣਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਵਰਖਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਹ) ਮੌਸਮ : ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤੇ ਮੌਸਮ ਸੁਹਾਵਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਗਰਮ ਅਤੇ ਰਾਤਾਂ ਠੰਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਤਾਪਮਾਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਰ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਸੰਘਣਾ ਕੋਰਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੀਤ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਗਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕੱਕਰ (Frost) ਵੀ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਗਰਮ ਮੌਸਮ ਦੀ ਰੁੱਤ (The Hot Weather Season) :

(ੳ) ਤਾਪਮਾਨ : ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਗਰਮ ਰੁੱਤ ਦਾ ਮੌਸਮ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ 21 ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਭੂਮੱਧ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰੀ ਗੋਲਾਰਧ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵੱਧਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਵੀ ਵੱਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਾਪਮਾਨ ਮਾਰਚ ਵਿੱਚ ਨਾਗਪੁਰ ਵਿੱਚ 38° ਸੈਲਸੀਅਸ, ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ 43° ਸੈਲਸੀਅਸ ਅਤੇ ਮਈ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ 40° ਸੈਲਸੀਅਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੂਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਰੇਖਾ ਤੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪੈਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ 40° ਸੈਲਸੀਅਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਾਪਮਾਨ 21° ਸੈਲਸੀਅਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੱਖਣੀ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਔਸਤ ਤਾਪਮਾਨ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਕਰਕੇ ਸੁਹਾਵਣਾ (25° ਸੈਲਸੀਅਸ) ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਹਵਾ ਦਾ ਦਬਾਅ : ਤਾਪਮਾਨ ਦੇ ਵੱਧਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹਵਾ ਦੇ ਘੱਟ ਦਬਾਅ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗਾਂ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਭੂ ਮੱਧ ਰੇਖੀ ਘੱਟ ਦਬਾਅ ਦੀ ਪੇਟੀ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਛੋਟੇ ਨਾਗਪੁਰ ਦੀ ਪਠਾਰ ਤੱਕ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ 25° ਉੱਤਰੀ ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼ ਰੇਖਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਊਸ਼ਣ ਸੁਮੇਲ ਖੰਡ (Inter Tropical Convergence Zone–ITCZ) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮਈ ਅਤੇ ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਕਰਕੇ ਘੱਟ ਦਬਾਅ ਦਾ ਚੱਕਰ (Thermal Depression) ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਜੈੱਟ ਧਾਰਾ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਸਰਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਧਰਾਤਲ ਤੋਂ ਉੱਪਰਲੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਾਪ ਵਿਰੋਧੀ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਘੱਟ ਦਬਾਅ ਦਾ ਚੱਕਰ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਇਕ ਖਾਸ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਧਰਾਤਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 6-7 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੱਕ ਦੋਨੋਂ ਘੱਟ ਦਬਾਅ ਦੇ ਚੱਕਰ ਜੁੜ ਕੇ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿਚੱਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਪੌਣਾਂ : ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਘੱਟ ਦਬਾਅ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪੌਣਾਂ (Local Winds) ਚਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਗਰਮ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਪੱਛਮੀ ਪੌਣ ਚਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਤੇਜ਼ ਗਰਜਦਾਰ ਤੇ ਝਖੜਦਾਰ ਤੂਫ਼ਾਨ (Thunder Storms) ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਧੂੜ ਭਰੀਆਂ ਹਨੇਰੀਆਂ (Dust Storms) ਚੱਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਜਾਨ-ਮਾਲ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਪੌਣ ਜਾਂ ਪੱਛੋਂ ਖੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਮਾਰੂਥਲੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਅਤਿ ਦੀ ਗਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 'ਲੂ' (Loo) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੂ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਤਾਂ ਜਾਂਦੀ ਹੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਚਲਦੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਘੱਟ ਦਬਾਅ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀ ਗਰਮ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਲੂ ਜਦੋਂ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਦੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਪਾਸ ਦੀ ਖਾੜੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀ ਗਰਮ ਅਤੇ ਸਿਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਚੱਕਰਵਾਤਾਂ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਗਾਂ ਵੱਲ ਧੱਕ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਚੱਕਰਵਾਤਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਕਾਲ ਵੈਸਾਖੀ ਜਾਂ ਨੌਰਵੈਸਟਰ (Norwester) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਧਰਾਤਲੀ ਪੌਣ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਪਰਲੇ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਵਗਣ ਵਾਲੀ ਪੱਛਮੀ ਜੈਟ ਧਾਰਾ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਖਿਸਕ ਕੇ ਤਿੱਬਤ ਦੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖੀ ਘੱਟ ਦਬਾਅ ਦੇ ਖਲਾਅ ਨੂੰ ਭਰਨ ਲਈ ਤਿੱਬਤ ਦੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੂਰਬੀ ਜੈੱਟ ਧਾਰਾ (Easterly Jet Stream) ਸਥਾਨ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਊਸ਼ਣ ਖੰਡੀ ਚੱਕਰਵਾਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗਾਂ ਵੱਲ ਧੱਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਿੱਬਤ ਦੀ ਉੱਚ ਭੂਮੀ ਤਾਪਮਾਨ ਛੱਡ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਵਿਕਿਰਣ ਖਿੜਕੀ (Radiation Window) ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਘੜੀ ਦੀਆਂ ਸੂਈਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੈਟ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਵਰਖਾ : ਇਹ ਗਰਮ ਰੁੱਤ ਭਾਵੇਂ ਅਤਿ ਦੀ ਖੁਸ਼ਕ ਰੁੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਚੱਕਰਵਾਤੀ ਘੇਰੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਵਰਖਾ ਕਰ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੇਜ਼ ਪੈ ਰਹੀ ਗਰਮੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਰਾਹਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ ਵਾਛੜ ਨਾਲ ਹੋਈ ਵਰਖਾ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦੀ ਵਰਖਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੇਰਲ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਕਰਨਾਟਕ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਸ ਪਾਸ ਦੀਆਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਪੌਣਾਂ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਪੂਰਵ ਮਾਨਸੂਨੀ ਵਰਖਾ (Pre-Monsoonal Rainfall) ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅੰਬਾਂ ਦੀ ਵਾਛੜ (Mango Shower) ਜਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਵਾਛੜ (Blossoms Showers) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ

ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਗਪਗ ਮੌਸਮ ਖੁਸ਼ਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਸਮ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗਰਮੀ ਤੇ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

3. ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ (The Wet Rainy Season) :

ਇਸ ਰੁੱਤ ਨੂੰ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਮਾਨਸੂਨਾਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਜੂਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਅੱਧ ਸਤੰਬਰ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉੱਤਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਅੰਤਰ-ਊਸ਼ਣ ਸੁਮੇਲ ਪੱਟੀ ਭੂਮੱਧ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੱਖਣੀ ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਵਿੱਚੋਂ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਵਪਾਰਕ ਪੌਣਾਂ (South-Eastern Trades) ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਮੀ ਨਾਲ ਲੱਦੀਆਂ ਪੂਰਬੀ ਪੌਣਾਂ ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਦੈਨਿਕ ਗਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪਣੀ ਦਿਸ਼ਾ ਬਦਲ ਕੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ 30 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪ੍ਰਤੀ ਘੰਟਾ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਚੱਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਜੂਨ ਨੂੰ ਕੇਰਲ ਦੇ ਤੱਟ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅਚਨਚੇਤ ਹੀ ਭਾਰੀ ਵਰਖਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸੂਨਾਂ ਦਾ ਫੱਟਣਾ (Burst of Monsoons) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪੌਣਾਂ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਹ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਛਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਪੌਣਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਜਲਕਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਇਹ ਸ਼ਾਖਾ ਜਦੋਂ 2000 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟਾਂ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਲੈਪਸ ਰੇਟ ਦੇ ਅਸਰ ਕਾਰਣ ਠੰਡੀ ਹੋ ਕੇ ਵਰਸਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਨਮੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਘੱਟ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਵਰਖਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵੀ ਘੱਟਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੰਗਲੌਰ ਵਿੱਚ 330 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ, ਮੁੰਬਈ ਵਿੱਚ 100 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੇ ਭੁੱਜ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 30 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀ ਇਕ ਉਪ-ਸ਼ਾਖਾ ਨਰਮਦਾ ਤੇ ਤਾਪਤੀ ਨਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਛੋਟੇ ਨਾਗਪੁਰ ਦੀ ਪਠਾਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ 150 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਖਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਡੈਲਟੇ ਰਾਹੀਂ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਕ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਮੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਥਾਰ ਮਾਰੂਥਲ ਖੇਤਰ ਖੁਸ਼ਕ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਇਸ ਮਾਰੂਥਲੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਰੇਤਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦੁਆਰਾ ਤਾਪਮਾਨ ਵਿਰੋਧ ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਪੌਣਾਂ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੀਸਰੇ ਅਰਾਵਲੀ ਪਰਬਤ ਇਹਨਾਂ ਪੌਣਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਤੇ ਘੱਟ ਉੱਚਾਈ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪੌਣਾਂ ਬਿਨਾਂ ਉੱਚੇ ਉੱਠੇ ਹੀ ਸਿੱਧੀਆਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਵਧਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਹ ਪੌਣਾਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵਰਖਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਵੱਡੀ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸ਼ਾਖਾ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਕੇਰਲ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੁੜ ਕੇ ਉੱਤਰੀ ਦਿਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੇਰਲ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਉਤਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਵਰਖਾ ਛਾਇਆ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਹੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਅੱਗੇ ਖਾੜੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਫਿਰ ਭਰਪੂਰ ਨਮੀ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੰਗਾ ਦੇ ਡੈਲਟੇ ਉਤੋਂ ਵਗਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਹਨਾਂ ਪੌਣਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਮੇਘਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੇਘਾਲਿਆ ਦੀਆਂ 1500 ਮੀਟਰ ਉੱਚੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਲਕਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਇਹ ਪੌਣਾਂ ਰੱਜ ਕੇ ਵਰਸਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਚਿਰਾਪੂੰਜੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਸ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ 700 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੱਕ ਵਰਖਾ ਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਇਥੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਰਖਾ 60% ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੇਘਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਪੌਣਾਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਹੀ ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਮੋੜ ਕੇ ਦੋ ਉਪ-ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਸ਼ਾਖਾ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੀ ਘਾਟੀ ਰਾਹੀਂ ਅਰੁਨਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੱਕ ਉੱਚੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਵਰਖਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਰਖਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ (315 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਹਾਟੀ (110 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ) ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਘੱਟਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਉਪਸ਼ਾਖਾ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਉੱਤਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉੱਚਾਈ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸੀਮਾ ਵਰਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੱਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੌਣਾਂ 100 ਤੋਂ 200 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੱਕ ਵਰਖਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਰਖਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਦੇ ਵੱਧਣ ਨਾਲ ਘੱਟਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਲਕਾਤਾ ਵਿੱਚ 120 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ, ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ 105 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿੱਚ 76 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ, ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ 56 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ 40 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੱਕ ਜਾਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਕੇਵਲ 30 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਦੂਰੀ ਦੇ ਵੱਧਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਪੌਣਾਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਵੱਧ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਵਰਖਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਕੇਵਲ 10 ਤੋਂ 20 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭਾਵੇਂ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਤਰਾਈ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਭਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਦੱਖਣੀ ਢਲਾਨਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਵਰਖਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਘੱਟਣ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨੈਨੀਤਾਲ ਵਿੱਚ 200 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ, ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿੱਚ 130 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 60 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪੌਣਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਵਰਸਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹਨਾਂ ਪੌਣਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਦਾ ਖੁਸ਼ਕ ਅੰਤਰਾਲ ਜਾਂ ਤੋੜ (Dry Spell or Breaks) ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਰਖਾ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਇਹਨਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਉੱਤਰੀ ਵਪਾਰਕ ਪੌਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖਾੜੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਊਸ਼ਣ ਖੰਡੀ ਚੱਕਰਵਾਤਾਂ (Tropical Depressions) ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੱਖਣੀ-ਪੱਛਮੀ ਪੌਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ ਦਾ ਮੌਸਮ ਸਿਤੰਬਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਤਾਪਮਾਨ ਘੱਟ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੀਆਂ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਦਾ ਮੌਸਮ (The Season of Retreating Monsoons) : ਇਸ ਰੁੱਤ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਰੁੱਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ 'ਸ਼ਰਦ ਰੁੱਤ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਰਕੇ ਰੇਖਾ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਦੇ ਹੋਏ ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ ਵੱਲ ਵੱਧਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੂਰਜੀ ਤਾਪ ਦੇ ਘੱਟਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਭਾਰੀ ਵਰਖਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਤਾਪਮਨ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਾਤਾਂ ਠੰਡੀਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਬੱਦਲ ਰਹਿਤ ਆਕਾਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤਾਪਮਾਨ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਵੱਧ ਕੇ 25° ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਲੰਘੀ ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ ਦੁਆਰਾ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਛੇਤੀ ਹੋਈ ਸਿੱਲ੍ਹ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ 'ਹੁੰਮਸ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਦਬਾਅ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਦੇ ਹੋਏ ਖਾੜੀ ਬੰਗਾਲ ਵੱਧ ਵੱਧਦੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਤੱਕ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਚੱਕਰਵਾਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਬੀ ਤੱਟਵਰਤੀ ਭਾਗਾਂ ਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਗਾਂ ਤੱਕ ਭਰਪੂਰ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਮਾਨਸੂਨੀ ਪੌਣਾਂ ਜਿੱਥੋਂ ਜਿਥੋਂ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਾਪਸ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 15 ਸਤੰਬਰ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ, ਪਹਿਲੀ ਅਕਤੂਬਰ ਤੱਕ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, 15 ਅਕਤੂਬਰ ਤੱਕ ਗੰਗਾ ਦਾ ਡੈਲਟਾ ਅਤੇ 15 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਕਰਨਾਟਕ ਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉੱਤਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ਕ ਮੌਸਮ ਮਾਤਰਾ ਵੱਧ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਤਝੜ ਦੀ ਰੁੱਤ (Autumn Season) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ

(Indian Life and Monsoons)

ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਜਲਵਾਯੂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਥੋਂ ਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਉਦਯੋਗ, ਖਣਿਜ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸੂਨੀ ਵਰਖਾ ਇਕ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਸੂਨ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਉਹ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ (Pivotal Point) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮੁੱਚਾ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਸੂਨੀ ਵਰਖਾ ਜਦੋਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਤੇ ਸਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਖੇਤੀ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਹਰ ਹਰਿਆਲੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਫਸਲਾਂ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਸੋਕਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਨਾਜ ਦੇ ਭੰਡਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਦੀ ਘਾਟ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਇਹ ਪੌਣਾਂ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆ ਜਾਣ ਤਾਂ ਹੜ੍ਹ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਵੀ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਬਿਜਾਈ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਮਾਨਸੂਨੀ ਵਰਖਾ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੇ ਵੀ ਜਲ ਸਿੰਜਾਈ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਣ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਿ ਤਿਹਾਈ ਜ਼ਮੀਨ ਅਜੇ ਵੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਪਿਆਸੀ ਹੈ। ਖੁਸ਼ਕ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਲ ਸਿੰਜਾਈ ਵਿਕਸਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਮਾਨਸੂਨੀ ਵਰਖਾ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਵੱਡੀ ਰਾਹਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਡੂੰਘੇ ਗਿਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪਾਤਾਲੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਜਲ ਸਤਰ (Water Level) ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉੱਪਰ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮਾਨਸੂਨੀ ਵਰਖਾ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਬਜਟ ਨੂੰ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦਾ ਜੂਆ (Gamble on Monsoons) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਦਯੋਗ, ਖਣਿਜ, ਦੂਰ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬੇਅੰਤ ਊਰਜਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੌਣ-ਬਿਜਲੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਮਾਨਸੂਨ ਦੇ ਫੇਲ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਜਲ ਭੰਡਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਘੱਟ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਛੱਡੇ ਗਏ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਕਟੌਤੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕੰਮ ਸਮਰੱਥਾ ਦੋਵੇਂ ਘੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕਟੌਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਖਣਿਜ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਘੱਟ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖਾਣ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਵੇਤਨ ਵੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚਾ ਤਹਿਸ ਨਹਿਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਸੂਨੀ ਜਲਵਾਯੂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸਮਤਵਾਦੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਲੋਕ ਯੱਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਾਉਣ ਦੀਆਂ ਤੀਆਂ, ਹਰਿਆਣੇ ਦਾ ਸਾਵਣ, ਭੋਜਪੁਰ ਵਿੱਚ ਕਜਰੀ ਤੇ ਬ੍ਰਿਜ ਵਿੱਚ ਮਲ੍ਹਾਰ ਆਦਿ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਇਕੋ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੱਡਮੁਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਚਾਹੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ਕ ਰੇਤਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੋਵੇ, ਵਿਕਸਤ ਜਲ ਸਿੰਜਾਈ ਖੇਤਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਿਲ੍ਹਾ ਇਲਾਕਾ ਹੋਵੇ, ਸਭ ਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰੁੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਵਾ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਚੱਕਰਵਾਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਰਖਾ ਵੱਡੇ ਮਾਨਸੂਨੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਉੱਚੀਆਂ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਕਰਕ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਧੁਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੱਕ ਮਾਨਸੂਨੀ ਪੌਣਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ

I. ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਇਕ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

1. ਭਾਰਤ ਦੇ ਜਲਵਾਯੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
2. ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤਾਪਮਾਨ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
3. ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਠੰਡੇ ਤੇ ਗਰਮ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿਓ।
4. ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਵੱਧ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
5. ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਸਮ ਜਲਵਾਯੂ ਅਤੇ ਅਤਿ ਕਠੋਰ ਜਲਵਾਯੂ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
6. ਅੰਤਰ ਊਸ਼ਣ ਸੁਮੇਲ ਖੇਤਰ (Inter-Tropical Convergence Zone) [I.T.C.Z.] ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ?
7. ਜੈਟ ਸਟ੍ਰੀਮ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ?
8. 'ਮਾਨਸੂਨ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
9. ਭਾਰਤੀ ਮਾਨਸੂਨ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।
10. 'ਮਾਨਸੂਨ ਦਾ ਫੱਟਣਾ' ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?
11. 'ਲੂ' (Loo) ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
12. 'ਮਾਨਸੂਨੀ ਤੋੜ' ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?
13. ਐਲ ਨੀਨੋ ਸਮੁੰਦਰੀ ਧਾਰਾ ਕਿੱਥੇ ਵਹਿੰਦੀ ਹੈ ?
14. ਕਾਲ ਵੈਸਾਖੀ ਕਿਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ?
15. 'ਅੰਬਾਂ ਦੀ ਵਾਛੜ' (Mango Shower) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?

16. ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਕਿਹੜੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ?
17. 'ਹੁੰਮਸ' ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?
18. ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਭਾਰਤੀ ਰੁੱਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਦਸੋ।

II. ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਕਾਰਣ ਦੱਸੋ—

1. ਮੁੰਬਈ ਨਾਗਪੁਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਠੰਡਾ ਹੈ।
2. ਭਾਰਤ ਦੀ ਔਸਤ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਾਲ ਦੇ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. ਚਿਰਾਪੂੰਜੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
4. ਦੱਖਣੀ-ਪੱਛਮੀ ਮਾਨਸੂਨ ਦੁਆਰਾ ਕੋਲਕਾਤਾ ਵਿੱਚ 145 ਸੈਂ.ਮੀ. ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਜੈਸਲਮੇਰ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 12 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
5. ਚੇਨੱਈ ਵਿੱਚ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
6. ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

III. ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰ ਦਿਓ—

1. ਭਾਰਤ ਦੇ ਜਲਵਾਯੂ ਦੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਕੀ ਹਨ ?
2. ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਜਲਵਾਯੂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਪੂਰਵ ਮਾਨਸੂਨੀ ਵਰਖਾ (Pre-Monsoonal Rainfall) ਹੋਣ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?
4. ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
5. ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਕਿਹੜੇ ਸਥਾਨ ਹਨ ?
6. ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸੂਨੀ ਵਰਖਾ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦੱਸੋ।
7. ਪੱਛਮੀ ਜੈਟ ਸਟ੍ਰੀਮ ਦਾ ਚੱਕਰਵਾਤੀ ਵਰਖਾ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ?
8. ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਖੁਸ਼ਕ ਕਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ?
9. ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?
10. ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਵਪਾਰਕ ਪੌਣਾਂ ਮਾਨਸੂਨੀ ਵਰਖਾ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ?

IV. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿਓ—

1. ਭਾਰਤ ਦੇ ਜਲਵਾਯੂ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਤੱਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ?
2. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸੂਨ ਵਰਖਾ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
4. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗਰਮੀਆਂ ਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰੋ।
5. ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦਾ ਕੀ ਅਸਰ ਹੈ ? ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

6. ਭਾਰਤੀ ਬਜਟ ਨੂੰ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਤੇ ਜੂਆ ਕਿਉਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ? ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
7. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਾਨਸੂਨੀ ਏਕਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਖੇਤਰੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
8. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀ ਹੈ ?

V. ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਓ—

1. ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਘੱਟ ਦਾਬ ਖੇਤਰ ਤੇ ਪੌਣਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ
2. ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ
3. ਚਿਰਾਪੂੰਜੀ, ਜੈਸਲਮੇਰ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਚੇਨੱਈ
4. ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ
5. ਜੂਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਊਸ਼ਣ ਸੁਮੇਲ ਖੰਡ (Inter-Tropical Convergence Zone) ਦੀ ਸਥਿਤੀ
6. 200 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ

ਪਾਠ 4

ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ, ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਤੇ ਮਿੱਟੀਆਂ

ਪਿਛਲੇ ਪਾਠਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧਰਾਤਲੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਲਵਾਯੂ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤੱਤ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਿਸਮ ਅਤੇ ਪਤਾਲੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਲਵਾਯੂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਾਪਮਾਨ, ਨਮੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ, ਵਰਖਾ ਅਤੇ ਬਰਫ਼ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਅੰਤਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵੰਡ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਜਲਵਾਯੂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਤੇ ਮਿੱਟੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ, ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਤੇ ਮਿੱਟੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗੇ।

(ੳ) ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ

ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਰੱਖ਼ਤ, ਕੰਡੇਦਾਰ ਝਾੜੀਆਂ, ਪੌਦੇ ਅਤੇ ਘਾਹ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਦਖਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉੱਗਦੇ ਹਨ, ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਨਸਪਤੀ ਜਾਤੀ (Flora), ਬਨਸਪਤੀ (Vegetation) ਅਤੇ ਜੰਗਲ (Forest) ਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬਨਸਪਤੀ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉੱਗਣ ਵਾਲੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗ (Species) ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪੌਦੇ, ਝਾੜੀਆਂ ਤੇ ਘਾਹ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬਨਸਪਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਸੰਘਣੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪਾਸ ਉੱਗੇ ਹੋਏ ਪੌਦੇ, ਝਾੜੀਆਂ ਤੇ ਘਾਹ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰ, ਜੰਗਲ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੰਗਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਤੋਂ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਫ਼ਾਇਦਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਭੂਗੋਲ ਵਿਗਿਆਨੀ, ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਤੇ ਜੰਗਲ ਰੱਖਿਅਕ (Forest Guard) ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹਰੇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਕਸਤ ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਲ ਇਕ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸੰਤੁਲਨ (Delicate Balance) ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਲੰਬੇ ਜੀਵਨ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਅਤੇ ਮੌਸਮ ਅਨੁਸਾਰ ਢਲਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਜਿਹੇ ਗੁਣਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਸਾਰੀ ਬਨਸਪਤੀ ਜਾਤੀ (Flora) ਸਥਾਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਇਸਦਾ 40% ਹਿੱਸਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੋਰੀਅਲ (Boreal) ਅਤੇ ਪੈਲਿਓ-ਊਸ਼ਣ ਖੰਡੀ (Paleo-Tropical) ਜਾਤੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਨਸਪਤੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਚੀਨੀ-ਤਿੱਬਤੀਅਨ, ਉੱਤਰੀ ਅਫ਼ਰੀਕਨ ਅਤੇ ਇੰਡੋ-ਮਲੇਸ਼ੀਅਨ, ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਦੱਖਣੀ ਢਲਾਨਾਂ, ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ, ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਨੀਲਗਿਰੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੌਦੇ ਬਾਗ਼ਾਂ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਲਈ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਗਰਮ ਅਤੇ ਸਿਲ੍ਹੇ ਮੌਸਮ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹਨਾਂ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ, ਤਲਾਬਾਂ, ਨਹਿਰਾਂ ਤੇ ਨਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਗਈ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹਨਾਂ

ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੌਂਦੇ ਸਥਾਨਕ ਲਾਭਕਾਰੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣੇ ਸਗੋਂ ਉਪਯੋਗੀ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖਤਰਨਾਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਜਲ-ਹਾਇਆਸਿੰਥ (Water Hyacinth) ਪੌਂਦੇ ਦੇ ਜਲਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ' (Terror of Bengal) ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, 'ਲੈਨਟਾਨਾ' ਨਾਮੀ ਪੌਦੇ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਲ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਮਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਾਰਥੇਨੀਯਮ (Parthenium) ਘਾਹ ਜਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਘਾਹ ਨੇ ਵੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਫੈਲਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਲਰਜੀ, ਸਾਹ ਅਤੇ ਚਮੜੀ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਕਟਮਈ ਹਾਲਤ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਬਾਹਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਈ ਗਈ ਕਣਕ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਨਾਲ ਆਏ ਦੂਸਰੇ ਹੋਰ ਅਣਇੱਛਤ ਬੀਜ ਵੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪੈਸਾ ਬਰਬਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਬਲਕਿ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧਦੀ ਵਸੋਂ, ਫਿਰਤੂ ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ ਖੇਤੀ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਚਰਾਂਦਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਚਰਾਈ; ਲੱਕੜ ਅਤੇ ਬਾਲਣ ਲਈ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਕਟਾਈ ਆਦਿ ਕਰਕੇ ਸਥਾਨਕ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਜਲਵਾਯੂ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਕੇਵਲ ਉੱਤਰੀ ਹਿਮਾਲਿਆ ਖੇਤਰ, ਪੱਛਮੀ ਥਾਰ ਮਾਰੂਥਲ ਅਤੇ ਬਸਤਰ-ਕੋਰਾਪੁਟ ਦੇ ਅਗੰਮ ਪਹਾੜੀ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ (Extent of Forests)

ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਏ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 33% ਭੂਮੀ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕੀ ਹੋਵੇ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ 29.5% ਭੂਮੀ ਵਣਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁੱਲ ਖੇਤਰਫਲ ਦਾ ਕੇਵਲ 741 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਭਾਗ ਜਾਂ 22.7% ਹਿੱਸਾ ਜੰਗਲਾਂ ਹੇਠ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ 1951 ਦੀ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਣ ਨੀਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ' ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ 33.3% ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਣਾਂ ਹੇਠ ਭੂਮੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁੱਲ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜੰਗਲਾਂ ਹੇਠਲਾ ਖੇਤਰ 0.14 ਹੈਕਟੇਅਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਖੇਤਰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ 22.70, ਪਹਿਲੇ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਵਿੱਚ 3.75, ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਵਿੱਚ 2.85, ਬਰਮਾ ਵਿੱਚ 1.64 ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ 1.44 ਹੈਕਟੇਅਰ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲਾਂ ਹੇਠ ਭੂਮੀ ਘੱਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸਾਲਾਨਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੀ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਘੱਟ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਜੰਗਲੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਖੇਤਰੀ ਵੰਡ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਸਮਾਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕੁੱਲ 57.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਜੰਗਲਾਂ ਹੇਠ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 18% ਹਿਮਾਲਿਆ ਖੇਤਰ, 10% ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਤੇ ਤੱਟਵਰਤੀ ਖੇਤਰ ਅਤੇ 10% ਪੂਰਬੀ ਘਾਹ ਅਤੇ ਤੱਟਵਰਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁੱਲ ਵਣ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹਿੱਸਾ ਕੇਵਲ 5% ਉੱਤਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ (59.6%), ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (48.1%), ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (45.8%), ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਛਤੀਸਗੜ੍ਹ (32.9%) ਅਤੇ ਆਸਾਮ (29.3%) ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ (2.3%), ਰਾਜਸਥਾਨ (3.6%), ਗੁਜਰਾਤ (8.8%), ਹਰਿਆਣਾ (12.1%), ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ (12.5%), ਉਤਰਾਂਚਲ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (13.4%) ਜਿਹੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ 15% ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਭੂਮੀ ਜੰਗਲਾਂ ਹੇਠ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਘੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੰਗਲੀ ਖੇਤਰ ਅੰਡੇਮਾਨ ਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ ਦੀਪ ਸਮੂਹ (94.6%) ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਿੱਲੀ (2.1%) ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਣ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ ਤੇ ਮੈਦਾਨੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਭੂਮੀ ਕਟਾਅ ਅਤੇ ਭੂਮੀਗਤ ਜਲ ਸਤਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉੱਤਰੀ ਮੈਦਾਨੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਣਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Types of Natural Vegetation)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵੱਖ–ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ : *(i)* ਪਹੁੰਚ, *(ii)* ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਆਕਾਰ, *(iii)* ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ, *(iv)* ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੱਧਰ ਅਤੇ *(v)* ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੱਤ (ਮਾਡਲ 4.1)।

ਮਾਡਲ 4.1 ਬਨਸਪਤੀ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਅਤੇ ਵਣਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

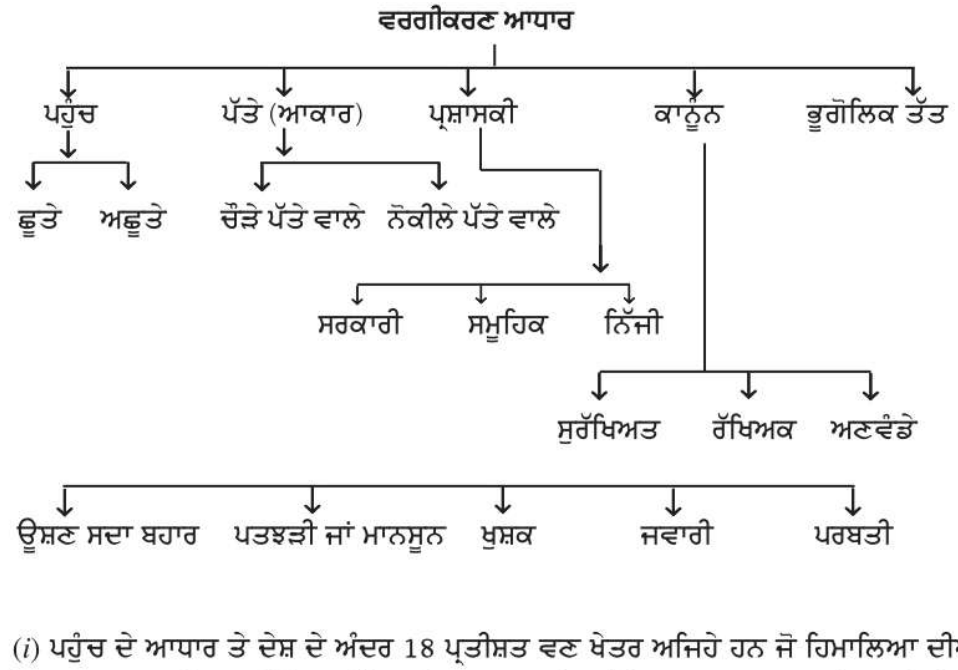

(i) ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ 18 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਣ ਖੇਤਰ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਢਲਾਨਾਂ ਵਰਗੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਿਰਫ ਅਸੀਂ 82% ਵਣ ਖੇਤਰ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

(ii) ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ 5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਨੋਕੀਲੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕੀਮਤੀ ਸ਼ੰਕੂਧਾਰੀ ਵਣ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਉਬੜ–ਖਾਬੜ ਢਲਾਨਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ

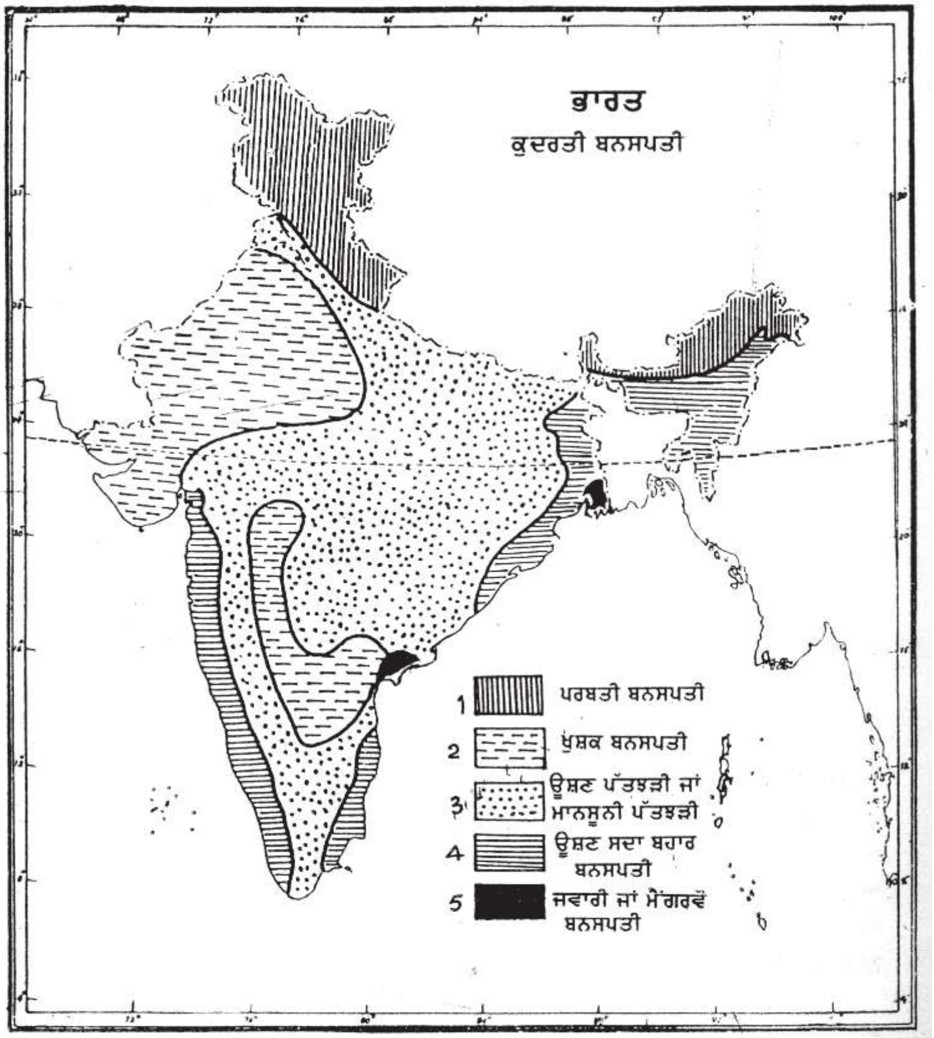

The territorial waters of India extend into the sea to a distance of twelve nautical miles measured from the appropriate base line.

ਭਾਰਤ ਦਾ ਖੇਤਰੀ ਜਲ, ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਉਚਿਤ ਆਧਾਰ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਕਾਰਣ ਲਗਪਗ ਅਛੂਤੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੇਸ ਵਾਸੀ ਚੌੜੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਾਲ ਅਤੇ ਟੀਕ ਜਿਹੇ 95% ਵਣਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(*iii*) ਤੀਸਰੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਣਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੇ-ਵਾਹ ਕਟਾਈ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ 'ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਆਧਾਰ' ਤੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ : ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਵਣਾਂ (State Forests) ਦੇ ਹੇਠਾਂ 95% (717 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ) ਹਿੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਵਣ ਭਾਗ ਜੋ ਸਥਾਨਕ ਨਗਰਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਹੇਠਾਂ

ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁੱਲ ਵਣ ਖੇਤਰ ਦਾ ਕੇਵਲ 3% (20 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ) ਹਿੱਸਾ ਘੇਰਦੇ ਹਨ, ਸਮੂਹਿਕ ਵਣ (Community Forests) ਕਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਬਚਦਾ 2% (9 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ) ਵਣ ਹਿੱਸਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਧਿਕਾਰ (Private Forests) ਹੇਠ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(*iv*) ਵਣਾਂ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਪ੍ਰਯੋਗ, ਕੰਟਰੋਲ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਵਣਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭੂਮੀ ਦੇ ਕਟਾਅ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਲੱਕੜ ਦੀ ਨਿਰਵਿਘਨ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ 52% (394 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ) ਵਣ ਖੇਤਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ (Reserved) ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ ਚਰਾਉਣੇ ਅਤੇ ਲੱਕੜ ਕੱਟਣਾ ਸਖ਼ਤ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ 32% (233 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ) ਉਹ ਰਾਖਵਾਂ ਵਣ ਖੇਤਰ (Protected Forests) ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਨ੍ਹਾਹੀ ਲਾਗੂ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਪਸ਼ੂ ਚਰਾਉਣ, ਲੱਕੜ ਤੇ ਘਾਹ ਕੱਟਣ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੀਸਰੀ ਉਪ-ਵੰਡ 16% ਅਣਵੰਡੇ ਵਣਾਂ (Unclassified Forests) ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਘੱਟ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਲੋਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(*v*) ਉਪਰੋਕਤ ਆਧਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੱਤ ਵੀ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਊਸ਼ਣ ਮਾਨਸੂਨੀ ਹੈ ਪਰ ਵਰਖਾ ਤੇ ਧਰਾਤਲੀ ਉੱਚਾਈ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭੂਮੱਧ ਰੇਖੀ ਸਦਾ ਬਹਾਰ ਬਨਸਪਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਰਫ਼ੀਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਾਲੀ ਅਲਪਾਈਨ ਤੱਕ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

(1) ਊਸ਼ਣ ਸਦਾਬਹਾਰ ਬਨਸਪਤੀ (Tropical Evergreen Vegetation)

(2) ਪਤਝੜੀ ਜਾਂ ਮਾਨਸੂਨੀ ਬਨਸਪਤੀ (Deciduous or Monsoonal Vegetation)

(3) ਖੁਸ਼ਕ ਬਨਸਪਤੀ (Dry Vegetation)

(4) ਜਵਾਰੀ ਜਾਂ ਮੈਂਗਰੋਵ ਬਨਸਪਤੀ (Tidal Vegetation)

(5) ਪਰਬਤੀ ਬਨਸਪਤੀ (Mountaneous Vegetation)

(1) ਊਸ਼ਣ ਸਦਾਬਹਾਰ ਬਨਸਪਤੀ— ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਨਸਪਤੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਰਸਾਤੀ ਵਣ (Rainy Forests) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਖੇਤਰ : ਇਹਨਾਂ ਵਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ (*i*) ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ, (*ii*) ਅੰਡੇਮਾਨ ਨਿਕੋਬਾਰ ਤੇ ਲਕਸ਼ਦੀਪ ਸਮੂਹ, (*iii*) ਛੋਟੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਦੱਖਣੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਢਲਾਨਾਂ, (*iv*) ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਪਠਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ (*v*) ਆਸਾਮ, ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਜੁੜਵੇਂ ਮੈਦਾਨੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਜਲਵਾਯੂ : ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਵਾਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਲਾਨਾ ਔਸਤਨ ਤਾਪਮਾਨ 25° ਸੈਲਸੀਅਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਵਰਖਾ 200 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਨਮੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਹੀ 70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਉੱਚਾਈ : ਇਹ ਬਨਸਪਤੀ ਸਮੁੰਦਰ ਤਲ ਤੋਂ ਲਗਪਗ 1200 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੱਕ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀ ਉਚਾਈ 30 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 60 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਤਣਾ 5 ਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਮੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਸ) **ਮੁੱਖ ਦਰੱਖਤ** : ਮਹਾਂਗਨੀ, ਬਾਂਸ, ਰਬੜ, ਨਾਰੀਅਲ, ਤਾੜ, ਰੋਜ਼ਵੁੱਡ, ਲੋਹਕਾਠ, ਗੁਰਜ਼ਨ, ਬੈਂਤ, ਹੋਪੀਆ, ਨਾਗਕੇਸਰ, ਚਪਲਾਂਸ, ਚੰਬ, ਚਾਂਪ, ਮੈਚੀਲਸ ਤੇ ਕਦਮ ਆਦਿ।

(ਹ) **ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ** : ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਘਣੀ ਅਤੇ ਮਿਲੇ-ਜੁਲੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਨਾ ਗਿਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਹਰੇ ਭਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਤਣੇ ਇਕ ਦਮ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ 30 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਫੈਲ ਕੇ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਛੱਤਰੀ ਵਰਗੀ (Canopy Type) ਬਣਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹਨਾਂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਥੱਲੇ ਦਲਦਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਨੇਰਾ ਛਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ, ਵੇਲਾਂ, ਕੇਨ ਤੇ ਫਰਨ ਜਿਹੀ ਬਨਸਪਤੀ ਉੱਗ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਤਣੇ ਉੱਪਰ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਹੋਰ ਦਰੱਖਤ ਉੱਗ ਆਉਂਦੇ ਹਨ (Xerophytic Growth)। ਇਹਨਾਂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਸੰਘਣੇ ਹਿੱਸੇ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਪੰਛੀ ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਉਪ-ਬਨਸਪਤੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀ ਲੱਕੜ ਕਾਫ਼ੀ ਸਖ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਪਾਸ ਉੱਗਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਧਰਾਤਲ ਸਾਫ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਤਾਂ ਲੱਕੜ ਕੱਟਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਣਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਵੱਧਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰਤੂ ਖੇਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੱਕੜ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੱਟ ਲਏ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹੇ ਵਣਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁੱਜਾ ਹੈ।

(2) **ਪਤਝੜੀ ਜਾਂ ਮਾਨਸੂਨੀ ਬਨਸਪਤੀ** : ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਣ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਪੱਤੇ ਗਿਰਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਖੁਸ਼ਕ ਹਵਾ ਅਤੇ ਧੁੱਪ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਹੋ ਸਕੇ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਹੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਪਤਝੜੀ ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਵਰਖਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਲੀ ਅਤੇ ਅਰਧ ਖੁਸ਼ਕ ਦੋ ਉਪ-ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

***(i)* ਸਿੱਲ੍ਹੀ ਪਤਝੜੀ ਬਨਸਪਤੀ** : (ੳ) **ਖੇਤਰ** : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਚਾਰ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਗਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ 100 ਤੋਂ 200 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੱਕ ਸਧਾਰਣ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਹਨ : (ੳ) ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਤਰਾਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ; (ਅ) ਵਿੰਧੀਆਚਲ-ਸੱਤਪੁੜਾ ਪਰਬਤੀ ਭਾਗ ਅਤੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਛੋਟੇ ਨਾਗਪੁਰ ਦੀ ਪਠਾਰ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜ; (ੲ) ਪੱਛਮੀ ਘਾਟਾਂ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਢਲਾਨ; (ਸ) ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਘਾਟ ਦੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਖੇਤਰ। ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਘੱਟ ਸੰਘਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਲੰਬਾਈ 30 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ) **ਦਰਖਤਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮ** : ਉੱਤਰੀ ਵਣ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਲ ਤੇ ਟਾਹਲੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਾਗੌਨ, ਟੀਕ ਅਤੇ ਚੰਦਨ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਰੁੱਖ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਾਮਣ, ਅਮਲਤਾਸ, ਹਲਦੂ, ਮਹੂਆ, ਸਾਖੂ, ਐਬੋਨੀ, ਸ਼ਹਿਤੂਤ, ਅਰਜੁਨ, ਢੱਕ, ਆਂਵਲਾ ਤੇ ਗੁਲਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਘਾਹ : ਇਹਨਾਂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਰਾਈ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੀਮਤੀ 'ਸਬਾਈ' (Sabai) ਵੀ ਉੱਗਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਪੱਧਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਬਨਸਪਤੀ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(ii) **ਅਰਧ-ਖੁਸ਼ਕ ਪਤਝੜੀ ਬਨਸਪਤੀ** : ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ 50 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 100 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੱਕ ਦੀ ਘੱਟ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(ੳ) ਖੇਤਰ : ਇਹ ਲੰਬੀ ਪੱਟੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਹਰਿਆਣਾ, ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਪੂਰਬੀ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਕਾਠਿਆਵਾੜ ਤੇ ਦੱਖਣ ਦੀ ਪਠਾਰ ਤੇ ਮੱਧਵਰਤੀ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਦਰਖਤ : ਇਸ ਲੰਬੀ ਪੱਟੀ ਵਿੱਚ ਟਾਹਲੀ, ਕਿੱਕਰ ਜਾਂ ਬਬੂਲ, ਬੋਹੜ, ਹਲਦੂ ਜਿਹੇ ਦਰੱਖਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਦਨ, ਮਹੂਆ, ਸੀਰਸ ਤੇ ਸਾਗਵਾਨ ਜਿਹੇ ਕੀਮਤੀ ਦਰਖਤ ਵੀ ਮਿਸ਼ਰਤ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਆ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦਰਖਤ ਗਰਮੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪੱਤੇ ਗਿਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਘਾਹ : ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਕੰਡੇਦਾਰ ਝਾੜੀਆਂ ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਾਹ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਘਾਹ ਦੇ ਸਵਾਨਾ ਮੈਦਾਨਾਂ (Savannah Grasslands) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਘਾਹ ਨੂੰ ਮੁੰਜ, ਕਾਂਸ ਤੇ ਸਵਾਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਵੱਧ ਰਹੇ ਲਗਾਤਾਰ ਦਬਾਅ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਵਾਹੁਣਯੋਗ ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਦਰੱਖਤਾਂ ਨੂੰ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁੱਖ ਲਗਾਉਣ (Plantation) ਲਈ ਤੇਜ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਖੁਦ ਮਨੁੱਖ ਭੇਡਾਂ, ਬੱਕਰੀਆਂ, ਊਠ ਤੇ ਧਰਾਤਲ ਅੰਦਰਲੇ ਜੀਵ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ।

(3) ਖੁਸ਼ਕ ਬਨਸਪਤੀ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਾਰੂਥਲੀ ਜਾਂ ਅਰਧ ਮਾਰੂਥਲੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ 50 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਮੀ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦਰਖਤਾਂ ਉੱਤੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੱਤੇ ਚਮਕੀਲੇ, ਛੋਟੇ, ਤਿੱਖੇ ਤੇ ਕੰਡੇਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

(ੳ) ਮੁੱਖ ਦਰਖਤ : ਅਜਿਹੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿੱਕਰ, ਜੰਡ ਅਤੇ ਤਮਾਰਿ੍ਸ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਮਬਾਂਸ, ਖੈਰ, ਪਿੱਪਲ, ਖਜੂਰ, ਖੇਜੜਾ, ਬੇਰ, ਅੱਕ, ਨਿੰਬੂ, ਡੰਡ ਥੋਹਰ (ਕੈਕਟਸ) ਤੇ ਮੁੰਜ ਘਾਹ ਜਿਹੀ ਬਨਸਪਤੀ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇ ਕਾਰਣ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾਵਰਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਇਹ ਬਨਸਪਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਤਲੁਜ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵੱਲ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਇੰਦਰਾ-ਗਾਂਧੀ ਨਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰੁੱਖ ਲਗਾ ਕੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਹਰਿਆ-ਭਰਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

(**ਅ**) **ਖੇਤਰ** : ਇਸ ਬਨਸਪਤੀ ਹੇਠ ਅਰਾਵਲੀ ਪਰਬਤਾਂ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਦੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਖੇਤਰ, ਦੱਖਣੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਰਖਾ ਓਟ ਖਿੱਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

(4) **ਜਵਾਰੀ ਬਨਸਪਤੀ** : ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਗੰਗਾ, ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਕਾਵੇਰੀ, ਗੋਦਾਵਰੀ ਅਤੇ ਮਹਾਂਨਦੀ ਜਿਹੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਡੈਲਟਾਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਜਵਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਠਿਆ ਹੋਇਆ ਸਮੁੰਦਰੀ ਪਾਣੀ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਗਲ-ਸੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਲਦਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਕੀੜੇ ਮਕੌੜੇ, ਅਜਗਰ, ਸੱਪ ਤੇ ਮਗਰਮੱਛ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ ਮੈਂਗਰੋਵ (Mangroves), ਦਲਦਲੀ (Swamps), ਸਮੁੰਦਰੀ ਕਿਨਾਰੇ ਵਾਲੀ (Litoral) ਜਾਂ ਸੁੰਦਰੀ (Sundrvan) ਬਨਸਪਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰੀ ਦਰਖਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਸਦੇ ਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਗੰਗਾ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੇ ਡੈਲਟੇ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਵਨ ਡੈਲਟਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਖਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਜਿਹੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾੜ, ਕੈਂਸ, ਨਾਰੀਅਲ ਆਦਿ ਕੀਮਤੀ ਲੱਕੜ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਦਰਖਤ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਤਣੇ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਵੇਲਾਂ (Creepers) ਉੱਚੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(5) **ਪਰਬਤੀ ਬਨਸਪਤੀ** : ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਨੀਲਗਿਰੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(ੳ) ਹਿਮਾਲਿਆ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਹਰੇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਰਖਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੋ ਉਪ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੂਰਬੀ ਹਿਮਾਲਿਆ ਖੇਤਰ ਪੱਛਮੀ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੱਧ ਨਮੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚ 4000 ਕਿਸਮ ਦੇ ਫੁੱਲ ਅਤੇ 250 ਕਿਸਮ ਦੀ ਫਰਨ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉੱਚਾਈ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਤਾਪਮਾਨ ਅਤੇ ਵਰਖਾ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅੰਤਰ ਦਾ ਅਸਰ ਪਹਾੜੀ ਢਲਾਨਾਂ ਤੇ ਉੱਗੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। 1200 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੱਕ ਪਤਝੜੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਦਰਖਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 1200 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 2000 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੱਕ ਸੰਘਣੇ ਸਦਾਬਹਾਰ ਜੰਗਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਲ ਅਤੇ ਮੈਂਗਨੋਲੀਆ ਮੁੱਖ ਦਰਖਤ ਹਨ ਪਰ ਦਾਲਚੀਨੀ, ਅਮੂਰਾ, ਚਿਨੌਲੀ ਤੇ ਦਿਲੇਨੀਆ ਦਰਖਤ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਰਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਲਾਂ, ਜੜ੍ਹੀ-ਬੂਟੀਆਂ, ਝਾੜੀਆਂ, ਬਾਂਸ ਤੇ ਲੰਬੀ ਸਵ੍ਹਾਨਾ ਘਾਹ ਆਦਿ ਦੇ ਉੱਗ ਆਉਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਘਣਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 2000 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 2500 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੱਕ ਤਾਪਮਾਨ ਘੱਟ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ੀਤ-ਊਸ਼ਣ ਕਿਸਮ (Temperate Type) ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਓਕ, ਚੈਸਟਨਟ ਲਾਰੇਲ, ਬਰਚ, ਮੈਪਲ ਅਤੇ ਐਲਡਰ ਜਿਹੇ ਚੌੜੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦਰਖਤ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 2500 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 3500 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਤਿੱਖੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕੋਣਧਾਰੀ (Coniferous) ਤੇ ਸ਼ੰਕੂਧਾਰੀ ਸ਼ਕਲ ਵਾਲੇ ਜੰਗਲੀ ਰੁੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਲਵਰ ਫਰ, ਪਾਇਨ, ਸਪਰੂਸ ਦਿਉਦਾਰ, ਰ੍ਹੋਡੋਡੈਂਡਰੋਨ, ਨੀਲਾ ਪਾਇਨ ਜਿਹੇ ਛੋਟੇ ਕੱਦ ਵਾਲੇ ਦਰਖਤ ਉੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਬਰਫ ਰੇਖਾ ਦੇ ਪਾਸ ਚਲੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਛੋਟੀ ਛੋਟੀ ਘਾਹ ਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਪੌਦੇ ਹੀ ਉੱਗਦੇ ਹਨ।

ਪੱਛਮੀ ਹਿਮਾਲਿਆ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਵਰਖਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 1800 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਚੀੜ, ਟਾਹਲੀ, ਸਾਲ, ਸੇਮਲ, ਬੇਰ

ਤੇ ਜਾਮਣ ਜਿਹੇ ਪਤਝੜੀ ਦਰਖਤ ਉੱਗਦੇ ਹਨ। 1800 ਤੋਂ 3000 ਤੱਕ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਸ਼ੰਕੂਧਾਰੀ ਬਨਸਪਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦਿਉਦਾਰ, ਚੀਲ, ਨੀਲਾ ਪਾਇਨ, ਓਕ, ਐਲਬ, ਪਾਪਲਰ ਤੇ ਬਰਚ ਜਿਹੇ ਦਰਖਤ ਕਾਫੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੀਲਾ ਪਾਈਨ, ਸਿਲਵਰ ਫਰ ਆਦਿ ਦੇ ਦਰਖਤ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 3000 ਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਅਲਪਾਈਨ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਕੱਦ ਵਾਲੇ ਪਾਈਨ, ਜੂਨੀਪਰ, ਸਿਲਵਰ-ਫਰ ਜਿਹੇ ਦਰਖਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਚਰਾਂਦਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਗੁੱਜਰ ਤੇ ਗੱਦੀ ਜਿਹੀਆਂ ਜਨ-ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਗਰਮੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਸਮੇਂ ਪਸ਼ੂ ਚਰਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਦੱਖਣੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਬਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਸਤਰ, ਪੰਚਮੜ੍ਹੀ, ਮਹਾਂਬਲੇਸ਼ਵਰ, ਨੀਲਗਿਰੀ, ਪਲਨੀ, ਸ਼ਿਵਰਾਇ ਅਤੇ ਅਨਾਇ ਮਲਾਇ ਪਹਾੜੀ ਭਾਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਅਤੇ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਦੋਹਾਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਨੀਲਗਿਰੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ 200 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੌੜੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਦਾਬਹਾਰ ਵਣ 1800 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੱਕ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ੋਲਾ ਵਣ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਮਣ, ਮੈਚੀਲਸ, ਮੈਲੀਓਸੋਮਾ, ਸੈਲਟਿਸ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਰਖਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ 1800 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 3000 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਸ਼ੀਤ-ਊਸ਼ਣ ਕੋਣਧਾਰੀ ਬਨਸਪਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿਲਵਰ ਫਰ, ਨੀਲੀ ਚੀਲ, ਬਰਚ, ਪੀਲਾ ਚੰਪਾ ਜਿਹੇ ਦਰਖਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਤੇ ਮੌਸ ਤੇ ਫਰਨ ਉੱਗੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਚਾਈ ਤੇ ਛੋਟੀ ਛੋਟੀ ਘਾਹ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਪਹਾੜੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਭੂਮੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭੂਮੀਗਤ ਪਾਣੀ ਦਾ ਸਤਰ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੰਤੁਲਨ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਸਫੈਦੇ ਅਤੇ ਟੀਕ ਦੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਬਾਗ ਲਗਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਸੰਭਾਲ

ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਅਮੁੱਲੀ ਸੰਪਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਅਨਮੋਲ ਗਰੰਥ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਅਸਿੱਧਾ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਸਿੱਧੇ ਫ਼ਾਇਦੇ :

(1) ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਣਾਂ ਤੋਂ ਲਗਪਗ 40 ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਲਾਭ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਰਖਤ ਕੱਟਣਾ, ਲੱਕੜ ਚੀਰਨਾ, ਗੱਠੇ ਢੋਹਣਾ ਆਦਿ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਣਾਂ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਰੇਂਜਰ, ਫਾਰੇਸਟ ਅਫ਼ਸਰ ਤੇ ਵਣ ਖੋਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(2) ਵਣ ਦੇਸ ਲਈ ਸਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੱਕੜ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ, ਫਰਨੀਚਰ, ਬਾਲਣ, ਕਾਗਜ਼, ਲੁਗਦੀ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਵਸਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਸੂਨੀ ਦਰਖਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਲ, ਸਾਗਵਾਨ, ਟਾਹਲੀ, ਹਲਦੂ, ਪਾਲਾਸ਼, ਅਰਜੁਨ, ਮਹੂਆ ਅਤੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਚੀਲ, ਦੇਵਦਾਰ, ਸਿਲਵਰ ਫਰ ਅਤੇ ਨੀਲੇ ਪਾਇਨ ਜਿਹੀ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀ ਲੱਕੜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(3) ਵਣਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਠੇਕੇ ਤੇ ਦੇ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਲਗਪਗ 1 ਅਰਬ 8 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(4) ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਖ਼ੈਰ ਦਰਖਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੱਥੇ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਤੇ ਗਲ਼ੇ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਲਈ ਦਵਾਈਆਂ, ਸਿਨਕੋਨਾ ਤੋਂ ਕੁਨੀਨ, ਸਰਪਗੰਧਾ ਝਾੜੀ ਤੋਂ ਲਹੂ ਦਬਾਅ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਅਤੇ ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ ਤੇ ਆਂਵਲੇ ਤੋਂ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਦਵਾਈਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(5) ਸਵਾਈ, ਭਾਬਰ ਅਤੇ ਐਲੀਫੈਂਟਾ ਘਾਹ ਤੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਲੁਗਦੀ, ਲੈਮਨ ਘਾਹ ਤੋਂ ਅਰਕ, ਰੋਸ਼ਾ ਘਾਹ ਤੋਂ ਬਨਾਵਟੀ ਸੁਗੰਧੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(6) ਮੈਂਗਰੋਵ, ਕੱਚ, ਗੈਂਬੀਅਰ, ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਂਵਲਾ ਅਤੇ ਕਿਕਰ ਆਦਿ ਦੇ ਪੱਤੇ, ਛਿਲਕੇ ਤੇ ਫੱਲ਼ ਨੂੰ ਸੁਕਾ ਕੇ ਚਮੜਾ ਰੰਗਣ ਲਈ ਪਦਾਰਥ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਟਾਰ ਵੁੱਡ ਨਾਂ ਦੀ ਝਾੜੀ ਵੀ ਚਮੜਾ ਰੰਗਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

(7) ਪਾਲਾਸ਼ ਤੇ ਪਿੱਪਲ ਤੋਂ ਲਾਖ, ਸ਼ਹਿਤੂਤ ਤੋਂ ਰੇਸ਼ਮ, ਚੰਦਨ ਤੇ ਤੁੰਗ ਤੋਂ ਤੇਲ ਅਤੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਧੂਫ਼ ਤੇ ਬਰੋਜ਼ਾ ਜਿਹੇ ਪਦਾਰਥ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਂਸ, ਬੈਂਤ, ਨਾਰੀਅਲ ਮੁੰਜ, ਸਰਕੰਡਾ ਤੇ ਸਰਕੜਾ ਜਿਹੀ ਘਾਹ ਤੋਂ ਰੱਸੇ, ਰੱਸੀਆਂ, ਬਾਣ, ਬਾਹੀਆਂ ਤੇ ਛੱਤਾਂ ਢਕਣ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇਸ ਦੇ ਲਗਪਗ ਹਰੇਕ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਤੌਰ ਤੇ ਫਲ਼, ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਪੱਤੇ (ਤੇਜ ਪੱਤੇ) ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(8) ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਣ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ 2.5 ਕਰੋੜ (25 ਮਿਲੀਅਨ) ਦੇ ਲਗਪਗ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ (Tribesman) ਵੱਸਦੇ ਹਨ।

(9) ਵਣ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਮੀਰ ਤੇ ਬਹੁ-ਭਾਂਤੀ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਘਰ ਹਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ 15000 ਵਰਗ ਮੀਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ 80 ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਂ (Sanctuaries) ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਥੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(10) ਹਰੀਆਂ-ਭਰੀਆਂ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ ਚਰਾਉਣ ਲਈ ਸੁਵਿਧਾ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਅਸਿੱਧੇ ਫ਼ਾਇਦੇ :

ਵਣਾਂ ਦੇ ਅਸਿੱਧੇ ਫ਼ਾਇਦਿਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਹਤ ਲਈ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਤਾਜ਼ੀ ਆਕਸੀਜਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਲਾਭ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

(1) ਵਰਖਾ ਨਿਯੰਤਰਣ : ਸੰਘਣੀ ਬਨਸਪਤੀ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਤਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਮੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਤੋਂ ਲੰਘਣ ਵਾਲੀ ਪੌਣ ਨੂੰ ਠੰਡਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਮਿਲ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਜਲਵਾਸ਼ਪ ਜਲਕਣਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਵਰਸਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(2) ਜਲਵਾਯੂ : ਸੰਘਣੇ ਵਣ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਪਮਾਨ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਧਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਠੰਡਾ ਤੇ ਸਮਕਾਰੀ ਬਣ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਸਿਹਤ ਵਰਧਕ ਤੇ ਸੁਹਾਵਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(3) **ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ** : ਸੰਘਣੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਜੜ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਪਾਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਅੰਦਰ ਸਮਾ ਲਏ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਤਾਂ ਸਥਾਨਕ ਜਲ ਸਤਰ ਉੱਚਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਘੱਟ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਪਾਣੀ ਨਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਵਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(4) **ਭੂਮੀ ਕਟਾਅ ਤੇ ਰੋਕ** : ਬਨਸਪਤੀ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਸੁੱਕੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਵਰਖਾ ਦਾ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਵਗਦੀ ਪੌਣ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੱਟ ਕੇ ਅੱਗੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਜਕੜਨ ਦੋਨੋਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਵੇਗ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਕੇ ਉਪਜਾਊ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

(5) **ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ** : ਬਨਸਪਤੀ ਦੀਆਂ ਸੁੱਕ ਕੇ ਗਿਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਤੇ ਪੱਤੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਾਂਸ਼ (Humus) ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹਰੀ ਖਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਿੱਟੀ ਹੋਰ ਵੀ ਉਪਜਾਊ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(6) **ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਹੱਪਣ** : ਬਹੁ–ਭਾਂਤ ਦੀ ਹਰੀ ਭਰੀ ਬਨਸਪਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਨਮੋਹਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕ ਸੰਘਣੇ ਵਣ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਯਾਤਰਾ, ਸ਼ਿਕਾਰ, ਆਨੰਦ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕੋਲ ਛੱਤ–ਬੀੜ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਿੰਜੌਰ ਬਾਗ ਤੇ ਮੋਰਨੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵੱਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

(7) **ਉਦਯੋਗਾਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦਾਨ** : ਸੰਘਣੇ ਵਣ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਲਈ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕਾਗਜ਼, ਲਾਖ, ਮਾਚਿਸ (ਤੀਲਾਂ ਦੀ ਡੱਬੀ), ਰੇਸ਼ਮ, ਖੇਡਾਂ ਦਾ ਸਾਮਾਨ, ਪਲਾਈਵੁੱਡ, ਲੱਕੜ ਆਰੇ, ਲੱਕੜ ਤੇਲ, ਗੂੰਦ, ਬਰੋਜ਼ੇ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਛੀਆਂ ਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਖੱਲਾਂ, ਮਾਸ, ਸਿੰਗ, ਦੰਦ, ਉੱਨ, ਹੱਡੀਆਂ, ਸ਼ਹਿਦ ਤੇ ਮੋਮ ਆਦਿ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਜਾਵਟੀ ਸਮਾਨ, ਚਿਕਨਾਈ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਕੱਪੜਾ ਤੇ ਮੋਮਬੱਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਜਿਹੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਲਈ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਣਾਂ ਦਾ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਗੈਸ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਆਕਸੀਜਨ ਛੱਡਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਕਟਾਈ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸੰਤੁਲਨ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਗੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਢਲਾਨਾਂ ਤੇ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਨੰਗੇ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਭੌਂ–ਖੋਰ ਤੇ ਹੜ੍ਹ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੱਧਦੀਆਂ ਹੀ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀਆਂ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਹੋਏ ਜੰਗਲੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਨੇ ਚੋਅ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਾਤਲ ਹੇਠਲੇ ਜਲ ਸਤਰ ਤੇ ਕਾਫੀ ਡੂੰਘਾਈ ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ, ਫੈਲਦੇ ਸ਼ਹਿਰ, ਕਸਬੇ ਤੇ ਪਿੰਡ, ਵੱਧਦਾ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ, ਚੌੜੇ ਹੁੰਦੇ ਰੇਲ ਤੇ ਸੜਕ ਮਾਰਗ ਆਦਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ 13 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੰਗਲੀ ਖੇਤਰ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ

ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 1952 ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਣ ਨੀਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ 60% ਪਹਾੜੀ ਭਾਗਾਂ ਅਤੇ 20% ਮੈਦਾਨੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹਰੇਕ ਸਾਲ ਵਣ ਮਹਾਂ-ਉਤਸਵ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਣ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਹਿਰਾਂ, ਨਦੀਆਂ, ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਰੇਲ ਮਾਰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਵਣ ਲਗਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਰੇਤ ਦੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਤੇ ਸੇਵਨ ਨਾਮੀ ਘਾਹ (Seven Grass) ਲਗਾ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਕਟਾਅ ਤੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਪਲਰ ਤੇ ਸਫ਼ੈਦੇ ਵਰਗੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਣ ਵਾਲੇ ਦਰਖਤ ਲਗਾ ਕੇ ਵਿਗੜੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਣ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਸਾਲ ਦਰਖਤ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਪੁੰਨ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਬਲਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਜੀਵ ਜੰਤੂ

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਭਿੰਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲਗਪਗ 76000 ਕਿਸਮਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਤਾਜ਼ੇ ਅਤੇ ਖਾਰੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ 2500 ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 2000 ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਪੰਛੀ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੱਪਾਂ ਦੀਆਂ 400 ਕਿਸਮਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉੱਡਣ ਵਾਲੇ (ਪੰਛੀ), ਰੀਂਗਣ ਵਾਲੇ, ਥਣਧਾਰੀ (ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਵਾਲੇ) ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਕੀੜੇ ਅਤੇ ਕਿਰਮ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਥਣਧਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੀ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ੂ ਹਾਥੀ ਮੁੱਖ ਹਨ ਜੋ ਭੂਮੱਧ ਰੇਖੀ ਊਸ਼ਣ ਨਮੀ ਵਾਲੇ ਵਣਾਂ ਦਾ ਜੀਵ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਸਾਮ, ਕੇਰਲ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਭਾਰੀ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੰਘਣੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਊਠ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਗਧੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਰਮ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਊਠ ਆਮ ਕਰਕੇ ਥਾਰ ਮਾਰੂਥਲ ਦਾ ਪਸ਼ੂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੰਗਲੀ ਗਧੇ ਕੇਵਲ ਰਣ ਆਫ ਕੱਛ (Runn of Kutch) ਜਾਂ ਕੱਛ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਿੰਗ ਵਾਲਾ ਗੈਂਡਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਾਮ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਦਲਦਲੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਜੰਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਗੌਰ (ਬਾਈਧਨ), ਭਾਰਤੀ ਝੋਟਾ ਅਤੇ ਨੀਲ ਗਊ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਹਿਰਨ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵ ਜਗਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਜੀਵ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਿਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚੌ ਸਿੰਘਾ, ਕਾਲਾ ਹਿਰਨ, ਚਿੰਕਾਰਾ ਅਤੇ ਆਮ ਹਿਰਨ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਹਿਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਿਸਮਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬਾਰਾਸਿੰਗਾ, ਦਲਦਲੀ ਮ੍ਰਿਗ, ਚਿੱਤੀਦਾਰ ਮ੍ਰਿਗ, ਕਸਤੂਰੀ ਮ੍ਰਿਗ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕ ਮ੍ਰਿਗ ਆਦਿ।

ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਜੰਤੂਆਂ ਵਿੱਚ (Predators) ਭਾਰਤੀ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਰਹਿਣ ਸਥਾਨ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਸੌਰਾਸ਼ਟਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਗੀਰ (Gir) ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸ਼ੇਰ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਤੇਜਸਵੀ ਪਸ਼ੂ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ੇਰ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ

ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪਸ਼ੂ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੰਗਾਲੀ ਸ਼ੇਰ (ਬੰਗਾਲ ਟਾਈਗਰ) ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਘਰ ਗੰਗਾ ਦੇ ਡੈਲਟੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸੁੰਦਰਬਨ ਹਨ। ਬਿੱਲੀ ਦੀ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਜੰਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਤੇਂਦੂਆ (ਚੀਤਾ), ਲਮਚਿੱਤਾ (Clouded Leopard) ਅਤੇ ਹਿਮ ਤੇਂਦੂਆ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਲਮਚਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹਿਮ ਤੇਂਦੂਆ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਕੇਵਲ ਉੱਚੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਪੂਰਬੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲੀ ਭੇਡ, ਪਹਾੜੀ ਬੱਕਰੀਆਂ, ਸਾਕਿਨ (ਇਕ ਲੰਬੇ ਸਿੰਗ ਵਾਲੀ ਜੰਗਲੀ ਬੱਕਰੀ) ਅਤੇ ਟੈਪੀਰ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਆਕਰਸ਼ਕ ਜੰਤੂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਂਡਾ ਅਤੇ ਹਿੰਮ ਤੇਂਦੂਆ ਕੇਵਲ ਉੱਚੇ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਾਂਦਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੰਗੂਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂਛ ਵਾਲਾ ਬੰਦਰ (ਮਕਾਕ) ਬੜਾ ਅਜੀਬੋ ਗਰੀਬ ਜੀਵ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲ ਜੰਮੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਬੰਰਗੇ ਪੰਛੀ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸ਼ੇਰ ਸਾਡਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਸ਼ੂ ਤਾਂ ਮੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਛੀ ਹੈ। ਫੀਜੈਂਟ (ਤਿੱਤਰ) ਹੰਸ, ਬੱਤਖ, ਮੈਨਾ, ਟੂਈਆਂ ਤੋਤੇ (ਪੈਰਾਕੀਟ), ਕਬੂਤਰ, ਸਾਰਸ, ਬਗਲੇ, ਧਨੇਸ਼ (ਹਾਰਨਬਿਲ), ਸ਼ਕਰ ਖੋਰਾ (ਸਨਬਰਡ) ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਜੰਗਲੀ ਝੀਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਤੋਂ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਆ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵਣਾਂ ਦੇ ਕਟਾਅ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਣ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸੰਤੁਲਨ (Ecological Balance) ਤੇ ਉਲਟਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੈਵ ਭਿੰਨਤਾ (Biodiversity) ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵਣ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 1972 ਵਿੱਚ ਸਟਾਕਹੋਮ (ਸਵੀਡਨ) ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਵਿੱਚਾਰ ਗੋਸ਼ਟੀ ਅਧੀਨ ਵਿਸ਼ਵ-ਸੰਮੇਲਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬੇਹੱਦ ਜਾਗਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਤੇ ਜੀਵ ਮੰਡਲ (Man & Biosphere) ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ 1972 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਵਣ ਜੀਵਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਿਯਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਲਗਪਗ 83835 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਖੇਤਰ ਜੋ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ 2.7% ਅਤੇ ਕੁਲ ਵਣ ਖੇਤਰ ਦਾ 12% ਹੈ, ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉਦਯਾਨ ਤੇ ਵਣ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਭਿਆਰਣ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜੇ (Near Extinction) ਵਣ ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੇ 16 ਰਾਖਵੇਂ ਖੇਤਰ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਸਾਮ ਵਿੱਚ ਗੈਂਡੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਜਨਾ ਚਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਦੇ ਪਠਾਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਸੋਹਨ-ਚਿੜੀ (Great Indian Bustard) ਦੇ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜੈਵ ਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮ (Standard Criteria) ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ 13 ਜੀਵ ਰਾਖਵੇਂ ਖੇਤਰ (Biosphere Reserves) ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੀਵ ਰਾਖਵਾਂ ਖੇਤਰ ਨੀਲਗਿਰੀ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 5.5

ਹਜ਼ਾਰ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ ਜੋ ਕਰਨਾਟਕ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਅਤੇ ਕੇਰਲ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1986 ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਰੇਕ ਜੰਤੂ ਅਤੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਕੁਦਰਤੀ ਦਾਤ (Natural Heritage) ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ : ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਰਾਖਵੇਂ ਖੇਤਰ

	ਰਾਖਵੇਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਨਾਂ	ਸਥਿਤੀ (ਰਾਜ ਦਾ ਨਾਂ)
1.	ਨੀਲਗਿਰੀ	ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਕਰਨਾਟਕ, ਕੇਰਲ
2.	ਨਾਮਧਪਾ	ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼
3.	ਨੰਦਾ ਦੇਵੀ	ਉੱਤਰਾਖੰਡ
4.	ਉੱਤਰਾ ਖੰਡ (ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਘਾਟੀ)	ਉੱਤਰਾਖੰਡ
5.	ਉੱਤਰੀ ਅੰਡੇਮਾਨ	ਅੰਡੇਮਾਨ ਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ ਦੀਪ ਸਮੂਹ
6.	ਮਨਾਰ ਦੀ ਖਾੜੀ	ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ
7.	ਕਾਜ਼ੀਰੰਗਾ	ਆਸਾਮ
8.	ਕਾਨਹਾ	ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼
9.	ਨੋਕ੍ਰੇਕ	ਮੇਘਾਲਿਆ
10.	ਰਨ ਆਫ ਕੱਛ (ਕੱਛ ਦੀ ਖਾੜੀ)	ਗੁਜਰਾਤ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵ-ਰਾਖਵੇਂ-ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਣ ਭੂਮੀ, ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਲਾਗਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਉਤਪਾਦਤ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਸੋਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਖੇਤੀ ਸੋਧ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ 63 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, 358 ਪ੍ਰਾਣੀ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ 35 ਪ੍ਰਾਣੀ ਘਰ (ਚਿੜੀਆ ਘਰ) ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 13 ਕਰੋੜ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਾ ਭੂ-ਭਾਗ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ।

(ੲ) ਮਿੱਟੀ

ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਉਪਜਾਊ ਮਿੱਟੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਤੇ ਆਰੀਅਨ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਉਪਜਾਊ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਜੋਕੀ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵੀ ਨਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਛਾਈ ਗਈ ਉਪਜਾਊ ਮਿੱਟੀ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵੱਧੀ-ਫੁੱਲੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਾਲ ਤਾਜ਼ੀ ਉਪਜਾਊ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਵਿਛਾਅ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਆਸਾਨ ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਨਿਕਾਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਸੋਂ ਦੇ ਸਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ

ਅਜੇ ਵੀ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਜਾਊ ਮਿੱਟੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜਨਸੰਖਿਅਕ ਆਧਾਰ ਲਈ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਪਹਿਨਣ ਤੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਾਧਨ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਸਾਧਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਰਾਤਲ, ਜਲਵਾਯੂ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਜਿਹੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਉੱਘਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਪਾਠਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਅੰਦਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਵੀ ਇਕ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ, ਸਖ਼ਤ ਕੰਕਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਪਠਾਰੀ ਮਿੱਟੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਵਿਛੀਆਂ ਜਲੋਢ ਮਿੱਟੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਬਣਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ, ਰਚਨਾ ਦੇ ਤੱਤ, ਕਿਸਮਾਂ, ਕਟਾਅ ਅਤੇ ਕਟਾਅ ਦੇ ਕਾਰਣ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(ੳ) **ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition) :** ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਹਲਕੇ, ਢਿੱਲੇ ਤੇ ਅਸੰਗਠਿਤ ਚਟਾਨੀ ਚੂਰੇ ਤੇ ਬਾਰੀਕ ਜੀਵਾਂਸ਼ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਮਿਸ਼ਰਣ ਦਾ ਜਮਾਅ 15-30 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਈ ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਕਾਟ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਰੰਗ, ਬਣਤਰ, ਕਣਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਤੇ ਮੱਲੜ੍ਹ ਆਦਿ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਏ, ਬੀ ਤੇ ਸੀ ਨਾਮੀ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਤਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ। ਏ-ਹੋਰਾਇਜ਼ਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੱਲੜ੍ਹ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਤਹਿ ਦੇ ਪਾਣੀ ਰਿਸਾਓ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖਣਿਜ ਘੁੱਲ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰੰਗ ਹਲਕਾ ਕਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਹਿ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬੀ-ਹੋਰਾਇਜ਼ਨ ਵਾਲੀ ਉੱਪ-ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਤਹਿ ਦਾ ਰੰਗ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਰਿਸ ਕੇ ਆਏ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਭੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਮੱਲੜ੍ਹ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਹਿ ਦੇ ਹੇਠਾਂ **ਸੀ-ਹੋਰਾਇਜ਼ਨ** ਵਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਤਹਿ ਦਾ ਰੰਗ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਰਿਸ ਕੇ ਆਏ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਭੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਮੱਲੜ੍ਹ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਹਿ ਦੇ ਹੇਠਾਂ **ਡੀ-ਹੋਰਾਇਜ਼ਨ** ਵਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਤਹਿ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢਲੀ ਚਟਾਨ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋਏ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਚਟਾਨ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਪ-ਚਟਾਨੀ ਤਹਿ ਦਾ ਰੰਗ ਸਲੇਟੀ ਜਾਂ ਹਲਕਾ ਭੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) **ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕਿਰਿਆ** : ਮਿੱਟੀ ਬਣਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ ਤੇ ਲੰਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਾਤਲ ਦੇ ਉੱਪਰ ਵਾਲੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਇੰਚ ਮੋਟੀ ਤਹਿ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਤੱਕ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਮੌਸਮੀ ਤੱਤ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣਕ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਦੀਆਂ ਧਰਾਤਲੀ ਚਟਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਕੇ ਚੂਰਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਚੂਰੇ ਉੱਪਰ ਜਨਮੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੇ ਪੱਤੇ, ਟਾਹਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਪ-ਭਾਗ ਵੀ ਗਲ ਸੜ ਕੇ ਬਰੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰ, ਹੱਡੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਰੀਰਕ ਹਿੱਸੇ ਵੀ ਗਲਣ-ਸੜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਾਰੀਕ ਜੀਵਾਂਸ਼ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਸਾਰੇ ਚੂਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕੀੜੇ, ਗੰਡੋਏ ਤੇ ਸੂਖਮ

ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜੈਵਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਵੀਂ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ (Factors Affecting Soil formation) : ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ, ਰਸਾਇਣਕ ਤੇ ਜੈਵਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਕੇ ਪੂਰਣ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

1. **ਮੁੱਢਲੀ ਚਟਾਨ** : ਆਧਾਰ ਚਟਾਨਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਹਿਦਾਰ ਚਟਾਨਾਂ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਖਣਿਜਾਂ ਦੇ ਇਕੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਪਜਾਊਪਣ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਠਾਰੀ ਭਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਵੇ ਵਾਲੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਜੋਨਲ ਮਿੱਟੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਕਰਕੇ ਉਪਜਾਊ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

2. **ਜਲਵਾਯੂ** : ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਰੰਗ, ਗਠਨ, ਬਨਾਵਟ ਤੇ ਕਣਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚਟਾਨਾਂ ਕਿੰਨੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਲਵਾਯੂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਰਗੇ ਸਿੱਲ੍ਹੇ ਜਲਵਾਯੂ ਵਿੱਚ ਰਸਾਇਣਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਸਰ ਅਤੇ ਮੱਲੜ੍ਹ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਿੱਟੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਰਗੇ ਖੁਸ਼ਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਪੌਣਾਂ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਕਟਾਅ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਉਪਜਾਊਪਣ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

3. **ਢਲਾਣ** : ਜਲਵਾਯੂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖੇਤਰੀ ਢਲਾਨ ਦਾ ਵੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਤਿੱਖੀਆਂ ਢਲਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਵਹਾਅ ਅਤੇ ਗੁਰੂਤਾ ਖਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਿੱਟੀ ਖਿਸਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੋਟੀਆਂ ਤੇ ਢਲਾਨਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗੰਗਾ-ਸਿੰਧ-ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਜਿਹੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਨਦੀ ਘਾਟੀਆਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਪਜਾਊ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਢਲਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਦੱਖਣੀ ਪਹਾੜੀ ਢਲਾਨਾਂ ਸੂਰਜ-ਮੁੱਖੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ-ਮੁੱਖੀ ਢਲਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਮਿੱਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

4. **ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ** : ਇਹ ਮੂਲ ਪਦਾਰਥ ਵਿੱਚ ਜੈਵਿਕ ਚੂਰੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਕੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਮੀਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੇਠ ਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਘਾਟ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਲਾਵੇ ਵਾਲੀਆਂ ਮਿੱਟੀਆਂ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਵਾਲੀਆਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਵਣ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ 5% ਤੋਂ 10% ਤੱਕ ਜੈਵਿਕ ਅੰਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੀ ਜੈਵਿਕ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

5. **ਸਮਾਂ** : ਉਕਤ ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਸਾਲ ਮੱਲੜ੍ਹ ਤੇ ਜੀਵਾਂਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਉਪਜਾਊ

ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਨਿਰਵਿਘਨ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਵਧੀਆ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮੁੱਢਲੀ ਚਟਾਨ ਦੀ ਵੰਨਗੀ, ਜਲਵਾਯੂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ, ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂਪਣ, ਧਰਾਤਲ ਦੀ ਢਲਾਨ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਉਮਰ ਜਿਹੇ ਪੰਜ ਤੱਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਸ) ਭਾਰਤੀ ਮਿੱਟੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ (Classification of Indian Soils) : ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਅਤੇ ਜਲਵਾਯੂ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਜਾਊਪਣ, ਸਿੰਜਾਈ, ਉਤਪੱਤੀ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਧਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। **ਪਹਿਲਾ**, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਪ੍ਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿੱਟੀਆਂ ਨੂੰ ਉਪਜ ਜਾਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ : (1) ਉਰਵਰਾ (ਉਪਜਾਊ) ਤੇ (2) ਅਨੁਵਰਾ (ਅਣਉਪਜਾਊ)। ਅਨੁਵਰਾ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਦੋ ਉਪ-ਭਾਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਕ 'ਔਸੜ' (ਨਮਕੀਨ) ਤੇ ਦੂਸਰਾ 'ਮਾਰੂ' (ਰੇਤਲੀ)। **ਦੂਸਰਾ**, ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਰਖਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਨੂੰ 'ਬਰਾਨੀ', ਖੂਹਾਂ ਵਾਲੀ ਮਿੱਟੀਆਂ ਨੂੰ 'ਚਾਹੀ', ਨਹਿਰਾਂ ਤੋਂ 'ਨਹਿਰੀ' ਤੇ ਦਰਿਆਈ ਰਿਸਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿੱਲ੍ਹੀਆਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਨੂੰ 'ਸੈਲਾਬੀ' ਮਿੱਟੀਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। **ਤੀਸਰਾ**, ਉੱਤਪਤੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ— (*i*) ਜ਼ੋਨਲ ਅਤੇ (*ii*) ਆਜ਼ੋਨਲ। ਜ਼ਨੋਲ ਮਿੱਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਮਿੱਟੀਆਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਡੂੰਘਾਈ ਤੇ ਦੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। **ਆਜ਼ੋਨਲ ਮਿੱਟੀਆਂ** 'ਪ੍ਰਵਾਹਕ ਮਿੱਟੀਆਂ' ਕਹਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪੌਣ, ਦਰਿਆ, ਗਲੇਸ਼ੀਅਰ ਜਾਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਟੁੱਟ-ਟੁੱਟ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਰ 1953 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੋਜ ਸੰਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਰਵ ਭਾਰਤੀ ਮਿੱਟੀ ਸਰਵੇਖਣ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਅੱਠ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵੰਡ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅੱਠ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ (1) ਜਲੋਢੀ ਮਿੱਟੀ, (2) ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ, (3) ਲਾਲ ਮਿੱਟੀ), (4) ਲੈਟਰਾਈਟ ਮਿੱਟੀ, (5) ਮਾਰੂਥਲੀ ਮਿੱਟੀ, (6) ਖਾਰੀ ਤੇ ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਮਿੱਟੀ, (7) ਪੀਟ ਤੇ ਦਲਦਲੀ ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ (8) ਪਹਾੜੀ/ਜੰਗਲੀ ਮਿੱਟੀ ਮੁੱਖ ਮਿੱਟੀ ਵਰਗ ਹਨ।

1. ਜਲੋਢ ਮਿੱਟੀ (Alluvial Soil) :

***(i)* ਪਸਾਰ** : ਇਹਨਾਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਨੇ ਲਗਪਗ 15 ਲੱਖ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਲ ਖੇਤਰਫਲ ਦਾ 24 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਿੱਟੀਆਂ ਧਰਾਤਲ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ 600 ਮੀਟਰ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਤਹਿਦਾਰ ਚਟਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

***(ii)* ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਥਾਰ** : ਇਹ ਮਿੱਟੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਦੋਵੇਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਾਡਾ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਪੂਰਬੀ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਦਿੱਲੀ, ਬਿਹਾਰ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਗੰਗਾ-ਸਤਲੁਜ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਲੋਢੀ ਮਿੱਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਆਸਾਮ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਤੇ ਸੁਰਮਾ ਘਾਟੀ, ਉੜੀਸਾ ਦੀ ਮਹਾਂਨਦੀ ਘਾਟੀ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਰਮਦਾ ਤੇ ਤਾਪਤੀ ਘਾਟੀ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਗੋਦਾਵਰੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਕਾਵੇਰੀ ਜਿਹੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਡੈਲਟਾਈ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(*iii*) **ਰਸਾਇਣਕ ਤੱਤ** : ਇਹਨਾਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੋਟਾਸ਼, ਫਾਸਫੋਰਸ, ਚੂਨਾ ਤੇ ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਅਮ ਜਿਹੇ ਨਮਕਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਈਟਰੋਜਨ ਤੇ ਮੱਲੜ੍ਹ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਵੱਧ ਮੁਸਾਮਦਾਰ, ਹਲਕੇ ਰੰਗ ਵਾਲੀਆਂ, ਦੋਮਟ–ਰੇਤਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕਣਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

(*iv*) **ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਬਣਤਰ** : ਅਜਿਹੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹਿਮਾਲਿਆ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਪਠਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਢਲਾਨਾਂ ਤੋਂ ਨਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰੋੜ੍ਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਮਲਬੇ ਦੇ ਤਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਜਮਾਅ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੌਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਛੱਡੇ ਗਏ ਤਲਛੱਟ ਉੱਤੇ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਨੇ ਵੀ ਜਲੋਢੀ ਮਿੱਟੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਲੋਢੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਚਾਰ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ—

(ੳ) ਦਰਿਆਈ (ਅ) ਤਰਾਈ (ੲ) ਡੈਲਟਾਈ (ਸ) ਤੱਟ ਵਰਤੀ।

(ੳ) ਦਰਿਆਈ ਜਲੋਢ ਮਿੱਟੀ : ਅਜਿਹੀ ਮਿੱਟੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਦੀ ਬੇਸਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਦੋ ਉਪ–ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(*a*) **ਖਾਡਰ ਮਿੱਟੀ** : ਇਹ ਮਿੱਟੀਆਂ ਹਲਕੇ ਰੰਗ ਵਾਲੀਆਂ ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਰੇਤ ਦੇ ਕਣ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਹਰ ਸਾਲ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨਵੀਂ ਤੇ ਬਾਰੀਕ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਜਮਾਅ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਖਾਡਰ ਮਿੱਟੀ ਡੈਲਟਾਈ ਤੇ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(*b*) **ਬਾਂਗਰ ਮਿੱਟੀ** : ਇਹ ਮਿੱਟੀ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਤੋਂ 30 ਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚਾਈ ਵਾਲੇ ਮੈਦਾਨੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਛੇ ਮਲਬੇ ਤੇ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੀਕਣੀ, ਦੋਮਟ ਤੇ ਰੇਤ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਸਮਾਨ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਚੇ ਬਾਂਗਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ (ਦਾਦਰੀ, ਹਰਿਆਣਾ) ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪਥਰੀਲੇ ਅੰਸ਼ (Lime Nodules) ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਲੋਢੀ ਕੰਕਰ ਮਿੱਟੀਆਂ (Alluvial Kanker Soils) ਕਹਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ) ਤਰਾਈ ਜਲੋਢੀ ਮਿੱਟੀ : ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਨਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਪੱਥਰਾਂ ਤੇ ਬੋਲਡਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਬਰ ਮਿੱਟੀਆਂ (Bhabar Soils) ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲੰਘ ਕੇ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਪੱਧਰੀ ਢਾਲ ਮਿਲਣ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੀਨ ਕਣਾਂ ਦਾ ਜਮਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਰੀਕ ਕਣਾਂ ਵਾਲੇ ਗਾਰੇ (Silt) ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਡੈਲਟਾਈ ਜਲੋਢੀ ਮਿੱਟੀ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਲੋਢੀ ਮਿੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਰੀਕ ਕਣਾਂ ਵਾਲੇ ਗਾਰੇ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵੱਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਘੱਟ ਮੁਸਾਮਦਾਰ, ਸਿੱਲ੍ਹੀਆਂ, ਮੱਲੜ੍ਹ ਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉੱਤਰ–ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਡੈਲਟਾਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁੰਦਰਬਨ ਦਾ ਡੈਲਟਾ ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਚਾਵਲ ਤੇ ਪਟਸਨ ਦੀ ਖੇਤੀ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

(ਸ) ਤੱਟਵਰਤੀ ਜਲੋਢੀ ਮਿੱਟੀ : ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਜਲੋਢ ਮਿੱਟੀਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਤੱਟਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮੁੰਦਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਿਖੇਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਚੂਰੇ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਲਕੇ ਰੰਗ ਵਾਲੀਆਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੇਤ ਦੀ

ਮਾਤਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਘੱਟ ਉਪਜਾਊ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੂਰਬੀ ਤੱਟ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਮਹੱਤਵ : ਇਹਨਾਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਨੇ ਨਹਿਰਾਂ ਤੇ ਖੂਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਸਾਨ ਸਿੰਜਾਈ ਦੀ ਸਹੂਲਤ, ਖੇਤੀਯੋਗ ਨਰਮ ਤੇ ਉਪਜਾਊ ਤਹਿ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਅਧਿਕ ਪਾਤਾਲੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਜਲੋਢੀ ਮਿੱਟੀ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ 'ਕਣਕ' ਤੇ 'ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਕਟੋਰੇ' (Wheat and Rice Bowls) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ (Black Soils) :

(*i*) **ਪਸਾਰ** : ਇਹ ਮਿੱਟੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ 5.5 ਲੱਖ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਖੇਤਰ ਘੇਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਧਰਾਤਲ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਅੱਠ ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(*ii*) **ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਥਾਰ** : ਇਹ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਮੁੰਬਈ (ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਅਮਰ ਕੰਟਕ ਪਠਾਰ ਤੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਗੁਨਾ (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਬੈਲਗਾਮ (ਕਰਨਾਟਕਾ) ਤੱਕ ਤ੍ਰਿਭੁਜ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਮਿੱਟੀਆਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਬੂੰਦੀ ਤੇ ਟਾਂਕ ਜਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਬੁੰਦੇਲ ਖੰਡ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

(*iii*) **ਰਸਾਇਣਿਕ ਤੱਤ** : ਕਾਲੀਆਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾਈਟਰੋਜਨ, ਫ਼ਾਸਫੋਰਸ ਤੇ ਜੀਵਾਂਸ਼ਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਲੋਹਾ, ਅਲੂਮੀਨੀਅਮ, ਪੋਟਾਸ਼, ਚੂਨਾ ਤੇ ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਅਮ ਜਿਹੇ ਤੱਤ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(*iv*) **ਗੁਣ** : ਇਹ ਮਿੱਟੀਆਂ ਜੁਆਲਾ ਮੁਖੀ ਲਾਵੇ ਦੇ ਫੱਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਣੀਆਂ ਅਗਨ ਚਟਾਨਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਤੇ ਅਲੂਮੀਨੀਅਮ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਲਾਸਟ ਤੇ ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਰੇਗੁਰ' (Regur) ਮਿੱਟੀਆਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਖ਼ਤ, ਅਪਾਰਗਾਮੀ ਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਮਹੀਨ ਕਣਾਂ ਦੇ ਗਠਨ ਨਾਲ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਤਹਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪਥਰੀਲੇ ਅੰਸ਼ (Lime Stone Nodules) ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਦੇਰ ਤੱਕ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਰਖਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਲ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਚਿਪਚਿਪੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਲ ਚਲਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਸ਼ਕ ਮੌਸਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 15-30 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਤੱਕ ਚੌੜੀਆਂ ਤ੍ਰੇੜਾਂ (Cracks) ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਸ ਪਾਸ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਟੁੱਟ-ਟੁੱਟ ਕੇ ਭੁਰ ਕੇ ਗਿਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਪਜਾਊਪਣ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(*v*) **ਮਹੱਤਵ** : ਇਹ ਮਿੱਟੀਆਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਪਜਾਊ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਪਾਰਕ ਫਸਲਾਂ (Commercial Crops) ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਫ਼ਾਇਦੇਮੰਦ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਣਕ, ਗੰਨਾ, ਅਲਸੀ (Linseed), ਸੂਰਜ ਮੁਖੀ (Sunflower), ਬਾਜਰਾ, ਕਪਾਹ ਤੇ ਖੱਟੇ ਫੱਲ ਜਿਹੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਝਾੜ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਪਾਹ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹਨਾਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਨੂੰ ਕਪਾਹੀ ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ (Black Cotton Soil) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. ਲਾਲ ਮਿੱਟੀ (Red Soils) :

(*i*) **ਪਸਾਰ** : ਇਹ ਮਿੱਟੀਆਂ ਲਗਪਗ 2 ਲੱਖ ਵਰਗ ਮੀਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸਮਤਲ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ 4 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।